॥ ॐ तत्सत् ॥

પંડિત ગંગાપ્રસાદ-શાહપાડા-અલીગઢ.

# કોકશાસ્ત્ર.

એમાં સ્ત્રી પુરૂષોના ભેદ, લક્ષણ, સહવાસ અને ગર્ભાધાનના નિયમ, રક્ષા તથા ઓળખાણ, મન પસંદ સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાની રીત, સ્ત્રી પુરૂષોના અનેક રોગોની ઔષધિ, ચિકિત્સા અને નિદાન વગેરે અનેક પરમોપયોગી વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

તૃતીયાવૃત્તિ ઉપરથી

ગુજરાતી ભાષામાં ચતુર્થાવૃત્તિ.

૧૦૦૦ પ્રત. ] [ ઇ. સ. ૧૯૧૮.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

મુદ્રક: આર્ય સુધારક પ્રેસ-રાવપુરા વડોદરામાં છાપ્યું તા ૧૯ ૯-૧૯૧૮.

॥ ॐ तत्सत् ॥

પંડિત ગંગાપ્રસાદ-શાહુપાડા—અલીગઢ.

# કોકશાસ્ત્ર.

એમાં સ્ત્રી પુરૂષોના ભેદ, લક્ષણ, સહવાસ અને ગર્ભાધાનના નિયમ, રક્ષા તથા ઓળખાણ, મન પસંદ સંન્તાન ઉત્પન્ન કરવાની રીત, સ્ત્રી પુરૂષોના અનેક રોગોની ઔષધિ, ચિકિત્સા અને નિદાન વગેરે અનેક પરમોપયોગી વિષયોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે.

તૃતીયાવૃત્તિ ઉપરથી

**ગુજરાતી ભાષામાં ચતુર્થાવૃત્તિ.**

૧૦૦૦ પ્રત. ] [ ઇ. સ. ૧૯૧૮.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

આ પુસ્તક અમદાવાદ—પાંચકુવા રોડ ધી " ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ " માં
લેખક તથા પ્રકાશક—પ્યારેલાલ ગંગાપ્રસાદ શર્મા ઠે. શાહપાડા—અલીગઢ
એમને માટે શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

શ્રી

# આયુર્શાસ્ત્ર

અથવા

# કોકશાસ્ત્ર.



श्री स्वस्ति श्रीगणेशायनमो विघ्न विनाशिनि ।
गज वक्रैकदन्ताय विद्या बुद्धि प्रकाशने ॥

## દોહરો.

ગોપતિ ગૌરી ગિરિપતી, ગુરૂ ગણપત અરૂ દેવ;
નમું મર્ણું યુગ ધ્યાન ધરિ, વર પામુ કરી સેવ.
પ્રથમ ભવાની શારદા, પૂજુ વિષ્ણુ મહેશ;
વન્દુ વિઘ્ન નિવારને, ગૌરી પુત્ર ગણેશ.

### છપય.

જય જય જય શિવ હરણુ અશિવ કરન સધન કર;
સુમિરવ નર વર ગહત ગરવ ગુણુ અવગુણુ હનકર;
કહત સકલ રૂજ ભવન બઢત બલ અરિ દુ:ખ દનકરે,
લસત સર્વ સુખ ધનુષ લહત બલ બુધ જન કર;
મિલત સર્વ સિધ સુખદ મિટત અટક સબ કરમ કર,
અલ કવન નિરક્ષર જપહિ નહિ અસશવ ગણુપત સુખનબર.

### દોહરો.

જેની કૃપા કટાક્ષથી, શુભ કોષ મળી જાય;
કેવળ એવા ગુરૂને, પરસત ચરન મનાય,
વિના કૃપા ગૌરીશની, પાવન નર પદ ગ્નાન;
એવા સુ ગુરૂ શરણુ લઇ, કેવળ કરૂ વખાણુ.

પ્રિય રસિક મિત્રો ! આ શાસ્ત્ર કૈલાશપતિ શિવજીએ સંસ્કૃતમાં વાત્સાયન કામસુત્રના નામથી રચ્યું. તે પછી જુદા જુદા મહર્ષિયોએ પોતપોતાના નામથી રચના કરી. રતીશાસ્ત્ર સિદ્ધ નાગાર્જુને રચીને દેવી હેમાવતીને સંભળાવ્યું; તે પછી ગર્ગઋષિએ આદિશાસ્ત્રના નામથી રચી મહારાજ પરીક્ષિતના પુત્ર જન્મેજયને સંભળાવ્યું; તે પછી જુદા જુદા મહાત્માઓએ પોતપોતાના નામથી રચના કરી, જેમકેઃ—અનંગ રંગે પોતાના નામેથી, અને તેનો સાર લઇ કોકા પંડિતે કોકશાસ્ત્રના નામથી આ ગ્રંથ રચ્યો, પરંતુ સર્વનો સિદ્ધાંત તો એકજ હતો.

એક સમય એવો હતો કે, આ વિદ્યાને લીધે લંકાના રાજા રાવણુને ઘણાં સંતાન થયાં, અને આ વિદ્યાના પ્રભાવથી સુંદર અ

બવાન, બુદ્ધિવાન સંતાનો પેદા કરવામાં આવતાં હતાં, તથા સેંકડો વરસનું આયુષ્ય કોઇપણ જાતના રોગ વિના ભોગવવામાં આવતું હતું. આ વિદ્યાના બળથીજ—પ્રભાવથીજ અશ્વિનીકુમારે ભૈરવે કાપી નાખેલા બ્રહ્માના મસ્તકને જોડી દીધું હતું. જ્યારે યજ્ઞના વિભાગી દેવ દાનવોનો સંગ્રામમાં જે જે દેવતાઓના અંગ ભંગ થઇ ગયા હતા, તેમણે આ વિદ્યાના બળે પૂર્વવત પોતાના અંગ કરી દીધાં હતાં. ઈંદ્રની ભુજા સ્તંભને આરોગ્ય બનાવી, ચંદ્રમાનો ક્ષય રોગ દુર કર્યો, પુષા દેવતાના દાંત જોડી દીધા; ભગ દેવતાનાં નેત્ર સુધાર્યાં; અને ચ્યવન ઋષિને વૃદ્ધના તરુણ બનાવ્યા, તથા આજ વિદ્યાના પ્રભાવથી અશ્વિનીકુમારે રૂષને વૃદ્ધથી તરૂણ બનાવી લગ્ન કરી પુત્ર આદિ પ્રાપ્ત કર્યાં, અને અશ્વિનીકુમાર દેવપૂજ્ય તથા વૈદ્યોમાં શિરોમણી બન્યા હતા; પરંતુ હાલના વખતમાં આ વિદ્યાને નહીં જાણુવાથી જે કંઇ દુઃખો મનુષ્યો ભોગવી રહ્યા છે તેનું વર્ણન કરવું કઠણ છે. એ દુઃખોને મનુષ્ય દૈવી દુઃખો સમજે છે અને પરમાત્માને નાહક દુષિત કરી પોતે વધારે પાપમાં પડે છે, પરંતુ એટલો વિચાર નથી કરતા કે એ સર્વ પોત પોતાના કર્મોનુંજ ફળ છે. પોતેજ નઠારાં કર્મ કરી પોતાનું મૂળ પોતાને હાથેજ કાપી રહ્યા છે. જે વિદ્યાના પ્રભાવથી પ્રાચીન મહાત્માઓ અને વૃદ્ધોએ એવી ઉન્નતિ કરી હતી કે જેનો ચમત્કાર હજી સુધી આ પૃથ્વી પર ચાલી રહ્યો છે. આજ એ વિદ્યાનું નામ નિશાન સુદ્ધાં આપણને આપણા વડીલોની પાસે લેવામાં શરમ આવે છે એ વિદ્યાનું નામ દેવામાં પણ દોષ ગણવામાં આવે છે।

[illegible] શબ્દ કે જેનો અર્થ હિંદીમાં ગર્ભનો આશય—ગર્ભાશય

એવો છે, અને તે એવી વસ્તુ છે કે જેમાં મનુષ્યનું વીર્ય રહે છે તથા તેથી સંતાન પેદા થાય છે. એમાં જરા પણ વિઘ્ન થતાં સ્ત્રી સંતાનોત્પત્તિને લાયક રહેતી નથી, અને આખી ઉમર સંતાન રહિત દુઃખમાં ઝુરી મરે છે તથા એ દુઃખમાં આખા શરીરનો નાશ કરે છે. વળી આ વિદ્યાના અભાવથી કોઇ સ્ત્રીને એકલી માત્ર પુત્રીઓ જ પુત્રીઓ પેદા થાય છે. કોઇ કોઇ તો આખી ઉમર સ્ત્રી સમાગમમાંજ પોતાનો પુરૂષાર્થ ગુમાવી દેછે, છતાં પણ સંતાનનું નામ નિશાન પણ જોવા પામતા નથી, અને કદાચ તેવા પૈકી કોઇને સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે તો તે જીવતાં રહેતાં નથી, કદાચ જીવતાં રહે છે તો આખી ઉમર બિચારાં રોગગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પીડાયાં કરેછે, અને નાની ઉમરમાંજ મરણને શરણ થાય છે અને તેવાં સંતાનોનાં માબાપોને આખી ઉમર સંતાન સંબંધી દુઃખજ ભોગવવું પડે છે.

ઘણાખરા માણસો આ વિદ્યાને નહિ જાણવાથી બાલ્યાવસ્થામાથીજ નિંદીત કર્મ કરી પોતાનું આખુ આયુષ્ય બગાડી નાખે છે, અને યુવાવસ્થામાં વૈદ્ય હકીમોની શોધમાં પડી આમથી તેમથી પૌષ્ટિક ઔષધો, તેલો વગેરેનું સેવન કરવા મંડી પડે છે, અને કોઇ અનાડી ઉંટ વૈદ્યને પાલે પડી જતાં લાભને બદલે નુકશાન કરી બેસી, જીંદગી બરબાદ કરે છે, તથા એવા પુરૂષોની સ્ત્રીઓ પોતાની આશા પુર્ણ નહિ થવાથી કુમાર્ગે ચાલી આખી ઉમ્મર મદનની આગમાં બળી પોતાના શરીરનો નાશ કરે છે, અને તેનો પુરૂષ તેનાં એવાં કૃત્યોથી ચિંતાતુર થઇ કોઇ કોઇ વખત આપઘાત પણ કરી બેસેછે.

વળી આ વિદ્યાના અભાવથી સંતાનો કાણાં, કુબડાં, આંધળાં, લુલાં, લંગડાં બહેરાં વગેરે અપંગ પેદા થાય છે; છતાં એવું

બને છે કે ઘણા મનુષ્યનો આવાં પુસ્તકો જોઇને ભરૂંસો ઉઠી ગયો છે, તે માને છે કે માત્ર લોકોએ પૈસા પેદા કરવા માટેજ ૫૦ કે ૧૦૦ પાનનાં એવાં પુસ્તકો બનાવી છપાવી એક એક રૂપીઓ કીંમત રાખી તેથી લોકોએ એવાં લેવાં તો શું પણ જોવા સુદ્ધાં બંધ કર્યા પરંતુ આ વિદ્યા એવી છે કે, જેની પ્રશંસા કરવી ઘણી કઠણ છે અને હજી પણ ઘણા લોકો આ પુસ્તકને એજ નામથી મંગાવે છે તેથી મેં આ પુસ્તક પ્રથમ ઉર્દુમાં છપાવ્યું હતું, તથા તે વખતે અનેક કોકશાસ્ત્રો તથા વૈદક, જ્યોતિષી, ડાકટરો યુનાની પુસ્તકોના મત પ્રમાણે આ પુસ્તક બનાવવામાં આવ્યું હતું કે જેથી દરેક માણસ પોતાના જન્મથી તે મરણ પર્યંતના કર્તવ્યને જાણી લઇ પોતાનું આયુષ્ય નિરોગીપણે વ્યતીત કરે, અને આ વિદ્યા જાણતાં લાભ હાની સમજી નિર્બળ બની દરિદ્રી, નિર્ધન, રોગી વગેરે થતાં બચે તથા ધનવાન, પુત્રવાન, બળવાન અને બુદ્ધિમાન બને.

છેવટે સર્વ રસિક જનોને પ્રાર્થના છે કે, જો મારી અલ્પ બુદ્ધિથી આ પુસ્તકમાં કાંઇ ભુલચુક રહી હોય તો તેને સુધારીને મને સુચના કરવામાં આવશે, તથા કોઇ બાબત ન સમજાય તો તે પત્રવ્યવહાર કરી પુછી લેવામાં આવશે એવી આશા છે.

# પહેલો અધ્યાય.



સંતાન પેદા થવામાં મુખ્ય બે વસ્તુઓની જરૂર છે એક વીર્ય અને બીજુ આર્તવ. માટે બેનું વૈદક મત અનુસાર વર્ણન કરૂં છું.

## વીર્ય રચના અને પ્રભાવ.

જે પદાર્થ ખાધામાં આવે છે તે મુખદ્વારા પક્વાશયમાં જાય છે ત્યાં પિત્તની અગ્નિથી દગ્ધ થઇ તેનો પ્રથમ રસ બને છે. એ રસ રક્તવાહિની નાડીઓ દ્વારા આખા શરીરમાં પહોંચે છે, અને પછી તેનું લોહી બને છે. રક્તમાંથી પછી માંસ બને છે અને માંસથી અસ્થી, અસ્થીથી મજ્જા અને મજ્જાથી શુક્ર—વીર્ય બને છે. અર્થાત્ એક મહીને ખાધેલા પદાર્થમાંથી રસના સાર રૂપે શુક્ર એટલે વીર્ય તૈયાર થાય છે. એ વીર્ય સંતાનોત્પત્તિનું મુખ્ય સાધન અને શરીરનો રાજા છે.

જે પુરૂષનું વીર્ય પુષ્ટ અને શુદ્ધ છે તેજ પુરૂષ સંસારના સંપૂર્ણ પદાર્થોનું યથાર્થ સુખ ભોગવી શકે છે, અને જે પુરૂષ કુસંગતીથી બાલ્યાવસ્થામાંજ પોતાની વીર્યવાહિની શિરાઓને ખુલ્લી મુકી દે છે—તેને તરૂણાવસ્થામાં વિશેષ પશ્ચાતાપ થાય છે તથા એકદમ વૃદ્ધાવસ્થા આવી જાય છે. જે પુરૂષો પોતાના વીર્યનું રક્ષણ કરે છે—તેને વૃથા ગુમાવતા નથી તથા વૈદકશાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણેજ યોગ્ય સમયે પ્રમાણસર તેનો વ્યય કરે છે તે સત્પુરૂષોનું સૌભાગ્ય ઉન્નતિના શિખરપર

ચઢી ઝળકી રહે છે, અને એવા ભાગ્યશાળી પુરૂષોજ દરેક પ્રકારે સંસારમાંના સંપૂર્ણ પ્રકારનાં સુખોને ભોગવી શકે છે.

એજ રજદ્વારા સર્વ ધાતુઓને પૂર્ણ કરી એક મહિનો અને ૯ ઘડીએ શુક્ર અને આર્તવ તૈયાર થાય છે.

મનુષ્યશરીરમાં જે ચૈતન્યતા છે તે વીર્યનીજ છે—બીજા કશાની નથી. એની સત્તાથીજ મનુષ્ય વિદ્યાઓમાં પારંગત, કલાઓમાં કુશલ, યોગમાં સિદ્ધ, ભોગમાં ઇંદ્ર તુલ્ય, બળમાં ભીમ, દીર્ઘાયુષી, ધનવાન, ધર્મિષ્ટ, નૈષ્ટિક, પુત્રવાન, તત્વદર્શી, દીર્ઘદર્શી, ત્રિકાલજ્ઞ, સ્વેચ્છાચરી કાયાપલટન, આત્મિક, આકર્ષણુક, જંત્રી. મંત્રી, તંત્રિ, કોકન્રેત પશુ-ભાષાજ્ઞ, તથા દેવસ્વરૂપ બની શકે છે; જેવા કે, પૂર્વકાલમાં જિતેન્દ્રિ-ઓનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવામાં આવે છે, એથી વિરૂદ્ધ જે વીર્યને કોઇપણ જાતનો ઉપયોગી પદાર્થ નહિ સમજી યુવામદના તરલ તરંગોમાં લિપ્ત થઇ મર્યાદાને તોડી નાખી અસીમ અકાલે વીર્યનો અપવ્યય કરી નાખે છે તે નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ સંસારમાં સંપૂર્ણ વિપત્તિ ઓની મૂર્તિ બની અનેકાઅનેક યંત્રણા—દુઃખ ભોગવી અકાલે મરણને શરણ થાય છે. તેથી અમારી ભલામણ છે કે, સંસાર સુખની ઇચ્છા-વાળાઓએ વીર્યને વૃથા નષ્ટ કરવું જોઇએ નહિ.

વીર્ય એ અમૃત છે. એને માટે અદભુત પ્રમાણ છે; જે વખતે એ રજસ્વાલાના મૃત રક્ત સાથે સંયોગમાં આવે છે તેજ ક્ષણે સ્ત્રીના કલક્ષિશ્ય ગર્ભાશયમાં ગર્ભદ્વારા પ્રવેશ કરી પુરા નવ માસ થતાં અમૃત રક્તનું એક ચૈતન્યયુક્ત મનુષ્ય શરીર બનાવી દે છે—એ વાત સ્વયંસિદ્ધ છે કે પુરૂષ વિના પુરૂષ નથી થતો, એનું વર્ણન પ્રથમ કલામાં કરવામાં આવ્યું છે.

ડોકશાસ્ત્રે તથા અન્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રોએ પણ લખ્યું છે કે, પુરૂષનું વીર્ય વધારે બલવાન હોવાથીજ પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તથા મનુષ્ય શરીરમાં મુખ્ય ચિન્હ દાઢી, મુછ, અને વીર્ય પણ પુરૂષમાંજ જોવામાં આવે છે તેથી પણ એવુંજ સિદ્ધ થાય છે કે, પુરૂષજ સદા પુરૂષને ઉત્પન્ન કરે છે, અને સ્રીજ સદા સ્રીને ઉત્પન્ન કરે છે, અને સ્રી તથા પુરૂષ સમાનાવસ્થામાં નપુંશક સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે.

વીર્ય સ્રીઓને પણ હોય છે, પરંતુ તે સંતાન બનાવવામાં ઉપયોગી નથી. જ્યારે મદનમદપુરિત બે સ્રીઓ પરસ્પર સંયોગ કરે છે તે વખતે પુરૂષોની પેઠે સ્રી પણ વીર્યપાત કરે છે, તથા એક સ્રીથી બીજી સ્રીને ગર્ભ પણ રહી શકે છે, પરંતુ એ ગર્ભથી ઉત્પન્ન થવું સંતાન માત્ર માંસનો લોચોજ હોય છે. અર્થાત વગર અસ્થીનું તે હોય છે. સ્રીઓને દાઢી મુછ નહિ હોવાનું એ કારણ છે કે વિશેષ કરીને એના અંગાવયવ સ્રીના અંગ પુરતા સંપુર્ણ હોય છે, સ્રીઓમાં પુરૂષનો ભાગ માત્ર થોડુંજ વીર્યજ છે. અન્ય કંઇ નથી.

જેવી રીતે મનુષ્યના શરીરમાં રૂધીર ફરે છે તેવી રીતે સ્રીના શરીરમાં વીર્ય ફરતું રહે છે. સ્રીના રજ અને તેનો માલીક ચંદ્રમા છે. તેથી જે પ્રકારે ચંદ્રમા કૃષ્ણ પક્ષમાં ઘટતો જાય છે તેજ પ્રકારે એ મસ્તકથી તે પગના અંગુઠા સુધી જાય છે, અને પાછું શુકલ પક્ષમાં પ્રતિપદાથી ચંદ્રમા વધતો જાય છે. તેવી રીતે અંગુઠાથી તે મસ્તક સુધી તે પહોંચી જાય છે. તેના સ્થાન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧ મસ્તક—માથું. ૨ નેત્ર, ૩ અધર—હોઠ, ૪ કપોલ, ૫ કંઠ, ૬ ખભા, ૭ કુચ—સ્તન, ૮ ઉર, ૯ નાભી, ૧૦ શ્રોણી, ૧૧ ગુહ્યાંગ—છુપો ભાગ, ૧૨ જાંઘ, ૧૩ ગુલ્ફ અને ૧૪ અંગુષ્ટ.

જ્યારે પુરૂષનું વિર્ય બલવાન હોય છે ત્યારે પુત્ર, સ્ત્રીનું રજ અધિક હોય છે ત્યારે કન્યા અને સ્ત્રી તથા પુરૂષનું રજ અને વીર્ય સમાન—સરખું હોય છે ત્યારે નપુંશક સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે.

### શુક્ર—વીર્ય સ્વરૂપ.

શુક્ર—ધાતુ એ શીતલ, સફેદ, ચિકણો બલપુષ્ટી કર્ત્તા, ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવાનો જીવ દેહસારરૂપ પદાર્થ છે, અને તે જીવનો ઉત્તમ આધાર છે, જો કે જીવ આખા શરીરમાં રહે છે તેથી વીર્ય રૂધીર અને મળના ક્ષીણ થવાથી તે પ્રાણી ક્ષણમાત્રમાં મૃત્યુ પામે છે.

### શુક્રસ્થાન.

જેવી રીતે દુધમાં માંખણ તથા શેરડીમાં મીષ્ટ રસ છુપાઇ રહેલો હોય છે એવી રીતેજ પુરૂષના આખા શરીરમાં વીર્ય રહેલું છે.

### શુદ્ધ વીર્યનાં લક્ષણ.

સ્ફટિકના જેવું સ્વચ્છ, પાતળું, ચીકણું, મીઠું અને મધ જેવું ગંધયુક્ત શુક્ર હોય છે, પરંતુ કોઇ કોઇ તેલ અને મધ જેવા રંગ વાલાને પણ શુદ્ધ કહે છે. એવું વીર્ય સંતાનોત્પાદક હોય છે.

### શુક્ર દોષ લક્ષણ

વાત, પીત, કફ દુર્ગંધિયુક્ત, ગંઠાઇ ગયેલું, મધના જેવું ક્ષીણ મુત્ર અને પુરૂષના દોષથી દુષિત વીર્યવાળો પુરૂષ સંતાનોત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ બને છે, અને કદાચ એવા પુરૂષથી સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. તો તે રોગગ્રસ્ત અને વિકૃતિરૂપ થાય છે ( સુશ્રુત. )

જે વીર્ય વાત દોષવાળું હોય છે તેમાં વાતની પેઠે વેદના

થાય છે. વીર્યનો રંગ લાલ, કાળો થઇ જાય છે. પીતના બિગાડથી પીતના જેવું પીળા રંગનું તથા ઉષચોશાદિ પીડા થાય છે, અને તેમાં સડેલા મધ તથા મુડદાના જેવી ગંધ પણ આવે છે. કફથી દુષિતમાં કેવળ ખુજલી જેવી પીડા થાય છે, તથા વીર્યનો રંગ શ્વેત હોય છે, અને તેની ફીકી વાસ આવે છે. રક્તદુષિત વીર્ય રંગે રૂધીરના જેવું લાલ-પીતના જેવી પીડા કરનાર અને મુડદાના જેવી વાસવાળું હોય છે. કફ અને વાતથી વીર્ય ગાંઠા ગાંઠાવાળું થઇ જાય છે, પીત્ત અને કફથી વીર્યમાં સડેલા મધના જેવી દુર્ગંધી આવે છે. વાત પિત્તદુષિત વીર્યમાં ક્ષીણતા હોય છે, અને ત્રિદોષદુષિત વીર્યમાં વિષ્ટા અને મૂત્ર જેવી દુર્ગંધી હોય છે.

### સાધ્યાસાધ્ય શુક્ર દોષ.

જે વીર્યમાંથી મુડદાના જેવી વાસ આવે છે, જે વીર્યમાં ગાંઠા ગાંઠા પડી ગયા હોય છે, જેમાં સડેલા મધના જેવી ગંધ આવે છે, અને જે ક્ષીણ છે, એ ચારે જાતનો શુક્ર દોષ કષ્ટસાધ્ય છે.

### શુક્ર દોષ ચિકિત્સા.

૧ જેના વીર્યમાં મુડદાના જેવી વાસ આવે છે તેને કુણપ શુક્ર દોષ કહે છે. એનું ઔષધઃ ધાવડીના ફુલ, ખેરસોર, અનારની છાલ અને અર્જુનના કલ્કમાં અથવા સાલસાદિ ક્વાથથી તૈયાર કરેલું ઘી પાવું.

૨ જેના વીર્યમાં ગાંઠા ગાંઠા પડી ગયા હોય તેને કચુરના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું.

૩ જેના વીર્યમાં મધના જેવો વાસ આવતો હોય તેને ન્યગ્રોધગણના કલ્કમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું.

૪ ક્ષીણ વીર્યવાળાને પૃષ્ટીકારક પદાર્થ અથવા ઉપર બતાવેલાં ઘી તથા દુધનું સેવન કરાવવું.

૫ જેના વીર્યમાં પુરીશ (વીષ્ટા) ના જેવો વાસ આવતો હોય તેને ચીતા, ખસ અને હીંગના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું; જો કે આ રોગ અસાધ્ય છે છતાં તેની દુર્ગંધ દુર કરવાનો આ ઉપાય છે.

## આર્તવ ઋતુ પ્રશંસા.

જેવી રીતે પુરૂષના વીર્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એવીજ રીતે સ્ત્રીના આર્તવ રૂપી ભુમિકાની પણ વ્યાખ્યા કરવી જરૂરની છે; કેમકે, સંતાનોત્પન્ન કરવામાં એ બંને મુખ્ય છે.

સ્ત્રીના ઉદરમાં ડીમ્બકોષ છે, ડિમ્બને વસ્થ ચર્મ થેલીના રક્તથી દર માસે ઇંડા જેવો નાનો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રમે ક્રમે એક માસ પુરો થતાં એ ડિમ્બકોશ ફાટે છે, તે વખતે રક્ત નીકળે છે, અને ક્રમથી એ નાનો ઇંડા રૂપ પદાર્થ ગર્ભસ્થળીના પુર્વમાં નાળી સાથે જઇ મળે છે, અને એ રક્ત મુત્રદ્વારા બહાર નીકળે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને એ રક્ત ૩ કેટલીકને ૫—૬—૭ દિવસ સુધી નીકળે છે એને ઋતુ કહેવામાં આવે છે.

## રજસ્વલા થયાનાં ચિન્હ.

યૌવનનાં લક્ષણ, તબવટીની અંત્રી સર્વ પુર્ણતાને પામે છે. યોળી વિસ્તૃત, સ્તન ઉંચા અને પરીપુર્ણ થાય છે. ગર્ભસ્થલી પણ યોન સાથે મળી જાય છે, છાતી, ગળું અને હાથ પુર્ણતાને પામે છે. આખું શરીર ભરાવદાર અને મોટું થાય છે. શરીરમાં અમુક ભાગમાં કેશ અધિકતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વર મીઠો અને ગંભીર

થાય છે. ટુંકામાં સર્વ શરીરમાં યુવતીમાં જે માધુર્યતા, જે તેજ અને જે સૌંદર્ય જોઇએ તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ઋતુ પ્રાપ્તીની શરૂઆત થાય છે.

સ્રીને ઋતુ પ્રાપ્તીનો આરંભ થાય છે એટલે જાણવામાં આવે છે કે તે યુવતી થઇ છે તથા હવે તે ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય બની છે. સ્રીને ઋતુ તેની ૧૨ વર્ષની ઉમ્મરથી તે ૧૬ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમાં શરૂ થાય છે અને તે સાઠ વર્ષની ઉમ્મર સુધી ચાલુ રહી તે પછી બંધ થઇ જાય છે. પરંતુ જે સ્રીઓ ગરમ પદાર્થનું સેવન કરે છે, નઠારી સોબતમાં હોય છે, તથા નાટક, ઉપન્યાસ વગેરે વાંચે છે તેને નાની ઉમ્મરમાંથીજ રૂતુ પ્રાપ્તી શરૂ થાય છે; પરંતુ એવી રીતે બાલ્યાવસ્થામાં રૂતુ પ્રાપ્તી થવાથી તેની આરોગ્યતા બગડે છે, સંતાન થાય છે તો તે દુર્બળ, રોગીષ્ટ, અલ્પાયુષી થાય છે, અને તે સ્રી પોતે પણ રોગગ્રસ્ત રહે છે.

## રજસ્વલાનું પીછાન

મુખપર સુસ્તી, નેત્રોમાં નીલાપણું, શરીરમાં આળસ, જાંઘ-જાનું, છાતીનું ફરકવું, નર્મ શબ્દોચ્ચારણ એ રજસ્વલા સ્રીને ઓળખવાની નિશાનીઓ છે.

## રજસ્વલાનું કર્તવ્ય.

રૂતુમતી સ્રીએ નિયમાનુસાર ચાલવું જોઇએ. કેમકે સ્રી જાતીને રૂતુ એ એક અગત્યની વાત છે. રૂતુકાલમાં અસાવધાન—બેદરકાર રહેવાથી અનેક પીડાઓ ભોગવવી પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ એ વખતે યોગ્ય નિયમો ન પાળવાથી સંતાન પેદા થાય છે તે પણ દુઃખી થાય છે

માટે રજસ્વલા સ્ત્રીએ નિયમ પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ. રજસ્વલા સ્ત્રીએ એકાન્તમાં રહેવું. સ્નાન ન કરવું, ધાતુના વાસણમાં ખાવું નહિ, નવાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ, પલંગ પર સુવું નહિ, સુગંધી વસ્તુઓ, ફૂલ સુંઘવાં, ચંદન, મસી, સુરમો, કાજળ, મદીરા સેવન, રૂદન કરવું, ઉંચા આસનપર બેસવું, ગરમ પાણીથી મો ધોવું, શરીરે તેલ ચોળવું, ક્રોધ કરવો એ વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

## નિયમો નહિ પાળવાથી નુકશાન.

રજસ્વલા સ્ત્રી ઉપર બતાવેલા નિયમ નથી પાળતી તો તેની અસર તેના સંતાન ઉપર થાય છે. સુશ્રુત લખે છે કે—રજસ્વલા સ્ત્રીના દિવસે સુવાથી સંતાન ઉંઘણસી, કાજળ—સુરમો આંખે આંજવાથી આંખના રોગવાળું, તેલ લગાડવાથી કોઢવાળું, દોડીને ચાલવાથી ચંચલ, હસવાથી કાળા હોઠ, કાળાદાંત અને કાળા તાળવાવાળું, જેવો આહાર વિહાર રજસ્વલા સ્ત્રી કરે તેવાજ આહાર વિહારવાળુ સંતાન ગર્ભ રહેવાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

એ સંબંધમાં જેવી રીતે વૈદક સાસ્ત્રમાં લાભાલાભ કહ્યા છે, તેવીજ રીતે જ્યોતિશાસ્ત્રમા પણ વિસ્તાર પૂર્વક એના લાભાલાભ બતાવ્યા છે માટે તે જાણવાની પણ જરૂર છે, માટે ચતુર મનુષ્યોને ઉચિત છે કે નીચે લખેલા નિયમાનુસાર શુભાશુભ પર અવશ્ય ધ્યાન આપવું.

## માસ રજોદર્શનિફલ.

પ્રથમ રજોદર્શન વખતે જે માસ હોય તેનું ફલ નીચે પ્રમાણે જાણ વું:—

ચૈત્ર માસમાં પ્રથમ રજોદર્શન થાય તો તે સ્ત્રી વાંઝણી થાય છે, વૈશાખમાં થાય તો ધનવૃદ્ધિ થાય, જેઠ માસમાં થાય તો રોગી થાય, અષાઢમાં થાય તો સંતાન થઇને મરી જાય. શ્રાવણમાં થાય તો ધનવાન થાય. ભાદરવા માસમાં થાય તો દરિદ્રી થાય, આસો માસમાં થાય તો ધન ધાન્યવાળી સુખી થાય, કાર્તિકમાં થાય તો નિર્ધન થાય, માર્ગશિર્ષમાં થાય તો ઘણી પ્રજાવાળી તથા પતિવ્રતા થાય, પોષમાં થાય તો વ્યભિચારિણી થાય, મહામાં થાય તો પુત્રવતી થાય, અને ફાગણ માસમાં થાય તો તેને પુત્ર ધન મળે અને તે ઘણી સુખી થાય.

## તિથિ રજોદર્શન ફલ.

પ્રથમ રજોદર્શન વખતે જે તિથિ હોય તેનું ફલ નીચે પ્રમાણે મળે છેઃ—

પડવાના દિવસે પ્રથમ રજસ્વલા થનાર સ્ત્રી પવિત્ર થાય, બીજે થાય તો આળસુ અને દુઃખીણી થાય, ત્રીજે થાય તો પુત્રવતી, ચોથે થાય તો વિધવા થાય, પાંચમે થાય તો અખંડ સૌભાગ્યવંતી રહે, છઠે થાય તો કાર્યનો નાશ કરનારી થાય, સાતમે થાય તો સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારી થાય, આઠમે થાય તો રાક્ષસી થાય, નોમે થાય તો વિધવા થાય, દશમે થાય તો સુખ ભોગવનારી થાય, અગિઆરસે થાય તો પવિત્ર થાય, બારસે થાય તો તે સ્ત્રીનું મરણ થાય છે, તેરસે થાય તો પતિનું સુખ હમેશાં પામે—કદી તે વિધવા થતી નથી, ચૌદશે થાય તો ધનહીણુ અને વ્યભિચારીણી થાય છે, પૂર્ણિમાએ થાય તો અતિશય લક્ષ્મી મળે છે અને અમાવાસ્યાએ

પ્રથમ રજસ્વલા થનાર સ્ત્રી કુલટા તથા સર્વ રોગથી ભરેલી થાય છે, આમાં શુક્લ અને કૃષ્ણ પક્ષનો કંઈ ભેદ નથી.

### ગ્રહણ અને સંક્રાંતિ રજોદર્શન ફલ.

સંક્રાંતિમાં પ્રથમ ઋતુદર્શન થાય તો તે સ્ત્રી વૈરિણી થાય, અને જો સ્ત્રી ગ્રહણમાં પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે અવસ્ય વિધવા થશે એમ જાણવું.

### વાર રજોદર્શન ફલ.

રવિવારે જો સ્ત્રીને પ્રથમ રજોદર્શન થાય તો તે વિધવા થાય છે, સોમવારે થાય તો તેની પ્રજા મરણ પામે છે. મંગળવારે થાય તો તે કુલટા થાય છે, બુધવારે થાય તો તેને કન્યાનીજ સંતતી થાય છે, ગુરૂવારે થાય તો તેના સ્વામીને શ્રીમાન અને ધનવાન બનાવે છે, શુક્રવારે થાય તો તે સ્ત્રી પુત્રપુત્રીવાળી થાય છે અને શનિવારે સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે સ્ત્રી અવસ્ય વ્યભિચારિણી બને છે.

### નક્ષત્ર રજોદર્શન ફલ.

અશ્વિનિ નક્ષત્રમાં જો સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે શુભ છે, ભરણીમા વિધવા, કૃતિમાં વાંઝણી, રોહિણીમાં પ્રિયભાષિણી, મૃગશીર્ષમાં દરિદ્રી, આર્દ્રામાં ક્રોધી, પુનર્વસુમાં પુત્રવતી, પુષ્યમાં પુત્ર તથા ધનવતી, અશ્લેષામાં વાંઝણી, મઘામાં ધનવતી, પૂર્વામાં અર્થવતી, ઉત્તરામાં પતિવ્રતા, હસ્તમાં પુત્રવતી અને ધનવતી; ચિત્રામાં દાસી, સ્વાતીમાં અન્ય ગર્ભવતી, વિશાખામાં નિષ્ઠુર, અનુરાધામાં દુર્ભાગિની, જ્યેષ્ઠામાં વિધવા, મૂલમાં પતિવ્રતા, પૂર્વાષાઢામાં સૌભાગ્ય-

વતી, તથા ધનીષ્ટા અને શતભિષામાં શુભ, પૂર્વાભાદ્રપદમાં ઉત્તમ ભોગવતી, ઉત્તરાભાદ્રપદમાં લક્ષ્મીવતી અને રેવતી નક્ષત્રમાં જે સ્ત્રી પ્રથમ રજસ્વલા થાય છે તે પતિરહિતા થાય છે.

## યોગ રજોદર્શન ફલ.

વિષ્કુંભ યોગમાં જે સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય છે તે સ્ત્રી વિધવા થાય છે. પ્રીતિ યોગમાં પતી સાથે પ્રેમ વાળી, આયુષ્ય માનમાં ધન પ્રાપ્તિવાળી. સૌભાગ્યમાં પુત્રવતી, શોભનમાં મંગળ-દાયક, અતિગંડમાં વિધવા, સુકર્મામાં શુભફલદાયાની, ધૃતી યોગમાં સંપત્તિયુક્ત, શુલમાં રોગીણી, ગંડમાં દુઃખી, વૃદ્ધિમાં પુત્રવતી, ધ્રુવમાં શુભ ફળદાયીની, વ્યાઘાતમાંપતિઘાતિની, હર્ષણમા હર્ષ યુક્ત આનંદી, વજ્રમાં વાંઝણી, સિદ્ધિયોગમાં પુત્રયુક્તા, વ્યતિપાતમા પતિરહિતા, વર્યાનમાં મૃત સંતાનવાળી, પરીધમાં અલ્પાયુષી, શીવમાં પુત્રવતી, સિદ્ધિયોગમાં તુરત ફલદાયીની, સાધ્યમા અધર્મી, શુભમાં સારા ગુણવાળી, શુકલમાં સારાં કામો કરનારી, બ્રહ્મમાં પોતાના પતિ સાથે પ્રિતિ રાખનારી, ઐન્દ્રમાં દેવતાઓ પર આસ્થા રાખનારી, અને વૈધૃતમાં પ્રથમ ઋતુદર્શન જે સ્ત્રીને થાય છે તે વિધવા થાય છે.

## કરણ રજોદર્શન ફલ.

બવ કરણમાં જે સ્ત્રીપ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે વાંઝણી થાય, બાલવમાં પુત્રની પ્રાપ્તીવાળી, કૌલવમાં વેશ્યા, તૈતિલમાં પ્રિયભાષિણી, ગરમાં ગુણસંપન્ના, વણીજમાં પુત્રીણી, વિષ્ટીમાં મૃતવત્સા, એટલે જે-ના બાળકો મરી જાય તેવી, શકુનીમાં કામાતુરા, ચતુષ્પદમાં શુભ, નાગમાં પુત્રવતી, અને કીસ્તુઘ્નમાં પ્રથમ રજોદર્શન જે સ્ત્રીને થા-ય છે તે વ્યભિચારિણી થાય છે.

## રાશિ રજોદર્શન ફળ

મેષ રાશિમાં જો સ્ત્રી પ્રથમ રૂતુમતી થાય તો તે વ્યભિચારિણી થાય, વૃષભમાં સુખભોગીની, મિથુનમાં ધનયુક્તા, કર્કમાં દુઃખી, સિંહમાં પુત્રવતી, કન્યામાં અભિમાની, તુલામાં ચતુરા, વૃશ્ચિકમાં જારિણી, ધનમાં પતિવૃતા, મકરમાં કૃશા, કુંભમાં ધનવાન, અને મીનમાં જો સ્ત્રીને પ્રથમ રજોદર્શન થાય છે તે ચપલા થાય છે.

## હોરા ફલ.

| હોરા | ફલ. | હોરા, | ફલ. |
|---|---|---|---|
| રવિની હોરા. | રોગિની | | |
| સોમની હોરા. | પતિવૃતા. | ગુરૂની હોરા. | સર્વ સિદ્ધિ |
| મંગળની હોરા. | દુર્ભગા. | શુક્રની હોરા. | સૌભાગ્ય. |
| બુધની હોરા. | પુત્રણી. | શનીની હોરા | સર્વ વિનાશની. |

## લગ્ન ફલ.

પ્રથમ સંક્રાતિ ચાલતી હોય તેજ ૧ પ્રથમ લગ્ન જાણવું. જો સ્ત્રી પ્રથમ ૧ મેષ લગ્નમાં રૂતુમતી થાય તો દરિદ્રી થાય, ૨ ધનવાળી, ૩ કામી, ૪ પતિશાશની, ૫ પુત્રપ્રસુત્તા. ૬ પતિવૃતા, ૭ આંધળી, ૮ દદ્દુઃખીતા, ૯ ધનૈશ્વર્યવતી, ૧૦ કર્કશા, ૧૧ ત્રિભયવંશ નાશિની અને ૧૨ મા લગ્નમાં થાય તો ગુણવાળી થાય.

## ગ્રહોનું ફલ.

જો લગ્નમાં સ્ત્રી પ્રથમ રજસ્વલા થાય તેમાં રાહુ, શનિ, રવિ, ચંદ્ર, એ ચાર ગ્રહ સ્થિત હોય તો તે સ્ત્રી વિધવા થાય.

## રક્ત ફલ.

જે સ્ત્રી પહેલી રૂતુમતી થાય તે વખતે તેનું રક્ત જો થોડું લાલ હોય તો તે વ્યભિચારિણી થાય; અને જો એ રક્ત વધારે લાલ હોય તો તે પુત્રવતી થાય, તે કાળું હોય તો તેને છોકરાં થઇને મરી જાય, જો તે જાડું હોય તો વાંઝણી થાય, તે સફેદ હોય તોપણ વાંઝણી થાય, તે પીળા રંગનું હોય તો તે દુરાચારિણી થાય, તે ચનોઠીના રંગ જેવું લાલ હોય તો તે સારી ભાગ્યવાન થાય, અને જો તે સિંદુરના જેવા રંગનું હોય તો તે માત્ર છોકરીઓનેજ જન્મ આપનારી થાય છે.

## કાલ ફલ

જે સ્ત્રીને પ્રથમ રૂતુદર્શન પ્રાતઃકાલમાં થાય છે તેને સુભગા જાણવી, મધ્યાને નિર્ધન, ત્રીજે પહોરે થાય તો શુભ, સંધ્યાકાળે થાય તો સર્વ ભોગ ભોગવનારી અને બંને સંધીકાલમાં થાયતો વેશ્યા, અર્ધારાત્રે થાય તો વિધવા, પહેલી રાતે થાય તો વાંઝણી, અને રાતની તથા દિવસની સંધીમાં થાય તો તે વેશ્યા થાય છે.

## પહેરલાં વસ્ત્રોનું ફલ

પ્રથમ રજોદર્શન વખતે જો સ્ત્રીએ ધોળું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તેનું શુભ ફળ છે. લાલ વસ્ત્ર હોય તો રોગી, લીલું વસ્ત્ર હોય તો વિધવા, પીળું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તે ભોગી, જેમાં ઘણા રંગ હોય એવું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તે પતિપ્રિયા, ઝીણું વસ્ત્ર હોય તો શરીરે દુર્બળ, જાડું વસ્ત્ર હોય તો પતિવ્રતા, ધોયેલું વસ્ત્ર હોય તો સુભગા, અને મેલું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તે મલીન થાય છે.

## શુદ્ધાર્તવનું સ્વરૂપ.

સસલાના રક્ત જેવું લાલ અથવા લાખના રંગ જેવું જે આર્તવ હોય, અથવા જેમાં કપડું રંગવાથી તેને જ્યારે ધુવે ત્યારે તે કપડું સ્વચ્છ થઇ જાય—તેના પર ધબ્બા ન રહે તો તે આર્તવ વખાણવા લાયક ગણાય છે, અર્થાત્ એવું આર્તવ ગર્ભધારણ યોગ્ય ગણાય છે. શુક્ર અને શોણિત બન્નેના મળવાથી પુષ્પ પ્રગટ થાય છે.

આ બાબતનું પ્રથમ વર્ણન થઇ ગયું છે. ૠતુકાલજ સ્રીની યોવનાવસ્થા છે. એ સ્થિતિમાંજ સ્રી ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય હોય છે. રજોદર્શનથી ૧૨ દિવસ સુધીમાં ૠતુકાલ ગણાય છે. જો કે ૠતુકાલના ૧૬ દિવસ છે, પરંતુ ચાર દિવસ ૠતુસ્રાવ તથા સંકોચના ત્યાગ કરવાના છે. એનું વિશેષ વર્ણન સહવાસ વિધિમાં કર્યું છે.

### આર્તવ.

रसा देवरसः स्त्रीणा मासि मासि त्र्यहं स्त्रवेत ।
तद्वर्षा द्वादषा दुषर्ध्व याति पिचाशतः क्षयम् ॥

એ આર્તવ સ્રીને તેની બાર વર્ષની ઉમરથી પ્રતિ માસે નીકળવાની શરૂઆત થાય છે, અને ધાત્વાદિકની ક્ષીણતા થતાં ૫૦ વર્ષની ઉમરે તે જતો રહે છે. જો શરીરમાં બળ હોય છે તો આર્તવ ૬૦ વર્ષની ઉમર સુધી પણ ચાલુ રહે છે. ( સુશ્રુત. )

### આર્તવ દોષનું વર્ણન.

સ્રીનું રજ વાત, પિત કફ, રક્ત, વાતપિત વાતકફ, કફપિત્ત અને ત્રિદોષથી દુષિત થઇ સન્તાનોત્પત્તિને યોગ્ય રહેતું નથી, એ જાણ-

વાનાં લક્ષણુ એ છે કે, એ જે દોષથી દુષિત થાય છે, તેમાં તે દોષના જેવો રંગ, અને પીડા થાય છે. એ સબંધી શુક્ર દોષમાં વર્ણન કરેલું છે.

## આર્તવનું સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ.

જેમાંથી મુડદાના જેવા વાસવાળું, ગઠ્ઠા પડી ગયેલું, સડેલી વાસવાળું, મલક્ષીણુ, મુત્ર અને પુરૂષની વાસવાળું, રજ ( આર્તવ ) રક્ત અસાધ્ય ગણાય છે, અને તે શિવાયનું સાધ્ય ગણાય છે.

## આર્તવ દોષોનું સામાન્ય લક્ષણ.

વાત પિત. કફ અને રૂધિર એ ચાર પ્રકારની આર્તવ સંબંધી વ્યાધીઓમાં સ્નેહથી બસ્તિ પર્યંતની છએ પ્રકારની ક્રિયા કરવી જોઇએ. વાતાદિ દોષોને હરવા વાળા કલ્ક, ક્વાથ, કાઢી અને દોષોને દૂર કરવાવાળા યોનિપ્રક્ષાલન કરનાર પાણીનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

સ્ત્રીના રજ સંબંધી રૂધિરના ગંઠાઇ જવા પર પાઠ, સુંઠ, પીપળ અને કડા છાલનો ક્વાથ પાવો. જે રજમાં વાસયુક્ત જેવો વાસ આવતો હોય અથવા મજાક જેવું હોય તો તેને દૂર કરવા માટે લાલ અથવા સ્વેત ચંદનનો ક્વાથ પાવો, જો રજમાં બીજા કોઇ દોષ હોય તો તેમાં શુક્ર દોષને દૂર કરનારી ક્રિયાઓ કરવી જોઇએ.

## આર્તવ નાશનાં લક્ષણુ અને ઉપચાર.

વાત અને કફ એ બંને દોષ વધીને જ્યારે તે આર્તવનો માર્ગ રોકી લે છે ત્યારે સ્ત્રીનું રજ નીકળતું નથી. એવે વખતે રજના સંચાર્થ પિત્ત પ્રવૃત્તિના ઔષધો—જેવાં કે, માછલી, કુલ્થી, કાંજી,

તલ, અડદ, મધ આપવું હિતકારી થાય છે, તથા ગૌમૂત્ર આઉંઘોદક સુધી દહીં અને ચુકાયાં ભોજન પણ હિતકારી થાય છે.

## આર્તવ દોષોમાં પથ્ય.

આર્તવદોષમાં શાકી ચોખા, જવ, મદિરા અને પિત્તોતેજક માંસનું પથ્ય રખાવવું.

ખિરેટી, ગગેરનની છાલ, વડની વડવાઇ, મહાનાગ કેશરનું નવટાંક ચુર્ણ ગાયના દુધ અને મધની સાથે ૧૬ દિવસ સુધી સેવવાથી રજોદર્શન થશે.

માલકાંકણી, રાઇ, બીજોરૂં, અને વજને પાણીમાં ઘસીને પાંચ દિવસ સેવન કરવાથી સ્ત્રી ધર્મ ચાલુ થાય છે.

જેવી રીતે સ્ત્રીઓને આર્તવદોષ હાનીકારક છે એવીજ રીતે પ્રદર રોગ પણ નુકશાનકાર છે માટે તેનું નિદાન ઔષધ આ જગાએ લખીએ છીએ.

## પ્રદર રોગોત્પત્તિનું કારણ.

ભોજન ઉપર ભોજન કરીને અતિ મૈથુન, શોક, મુસાફરી, લાંઘન ઉપવાસ વજન—ભાર ઉપાડવો, દિવસે સુવું વિ૦ તથા ગર્ભપાત થવાથી કે ચોટ લાગવાથી એ રોગ ૪ પ્રકારનો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ વાતજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં સ્ત્રીના શરીરમાંથી રૂખ્ખું, ફીણવાળું, માંસના ધોવડામણ જેવું રક્ત વહે છે.

૨ પિત્તજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં સ્ત્રીના અંગમાંથી ઉષ્ણ, લાલ, પીળા અથવા કાળા લીલા રંગનું પાણી વહે છે, તથા શરીરમાં દાહ રહે છે, અને રક્ત વધારે પ્રમાણમાં નીકળે છે.

૩ કફજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં ફેરીના રસ અથવા ચોખાના માંડના ધોવડામણ જેવું પીળા રંગનું રૂધીર વહે છે.

૪ સન્નિપાતજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં મધુયાદી અથવા મજ્જાના જેવું દુર્ગંધવાળું હરતાલના રંગ જેવું રક્ત નીકળે છે.

ઔષધ;—૧ સોચરનોન, જીરૂં, મુલહડી, અને કમલગટ્ટનો ક્વાથ મધની સાથે પીવાથી બાદીનો પ્રદર રોગ દૂર થાય છે.

૨ બે ત્રણ ટાંક રસાત અને ૨ ટાંક ચોંલાઇની જડને વાટીને મધુની સાથે સાત દિવસ સેવન કરાવવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રદર દૂર થાય છે.

૩ દારૂ હળદર, રસોત, ચિરાયતા, અડુસો, નાગરમોથ, રક્તચંદન, અને અકાવના ફુલના ક્વાથમાં મધુની સાથે પાવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રદર રોગ દૂર થાય છે.

૪ ગુલરનાં સૂકાં ફુલોનુ ચૂર્ણ, સાકર ને મધુમાં મેળવી એક ટાંક ભરની ગોળીઓ બનાવવી અને દરરોજ એક ગોળી સાત દિવસ સુધી લેવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર રોગ દૂર થાય છે.

## સોમ રોગોત્પતિનૂં કારણ.

જેવી રીતે પ્રદરરોગ હાનીકારક છે તેવીજ રીતે સોમરોગ પણ સ્ત્રીઓને હાનીકારક છે. એ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણ, અતિમૈથુન અતિશોક, અતિ રેચક પદાર્થનું સેવન, વિષય સેવનથી આખા શરીરનું પાણી ક્ષુભિત થઇ યોનદ્વારાથી વહેવા લાગે છે જેથી સ્ત્રીને વારંવાર અત્યંત પીશાબ આવે છે, એને સોમરોગ કહે છે,

ઔષધોઃ—સાકરની સાથે પાકાં કેળાં ખાવાથી તથા અડદનો લોટ, મુલહડી, અથવા વિદારીકંદ એ બંનેની બરોબર સાકરના એક ટાંક ચુરણના ૧૦ દિવસના સેવનથી દુર થાય છે.

## અથ વંધ્યા સ્ત્રી પ્રકાર વર્ણન.

ચૌ૦—વૃદ્ધ કુક્ષાગર્ભ શ્રાવા કહિયે, ગર્ભપાત મૃત વત્સા લહિયે;
વૃદ્ધ કુક્ષ ત્રિયસાત જો દોશ, તાકો વર્ણો રોગ પુનમોષ.
જિહ ત્રિયગર્ભ મુખ તિલ્કત હોય, વીરજ તામો પડૈ ન સૌય;
તાહિ પરિક્ષા યહ બિધિ જાનોં, ઋતુકાલ શિર પીડા માનો.
ઔષધ યા બિધ કરે સુત્રીય, કપાસ બીજ સુહાગા લીય;
મુર્ગી અંડે સંગતહિ પીસ, ગહરા ખરલ ગોલી કર લીસ.
સો ગોલી પોટલ કરબાહિ, તીન દિવસ ઋતુ નિસદિન માહિ;
જોની કે ભીતર તિહ ધરે ચોથે દિન મંજ્જન પુન કરે.
તિયં કે સુખ તિહ રોગ વિનાસૈ, ગર્ભ આશાતિહ ઉદર પ્રકાસૈ.

૨ દુસર વાયૂ જ્યોન વિકાર, ગર્ભ મુખ સો બંધન કાર;
તિહ કર ઋતૂ સમય મઝાર, મસ્તક પીડા હોય અપાર.
તાહિ ઔષધી યય વિધિ જાનોં, તિલ અરૂ તૈલ હીંગ સમ આનો
તીનદિન બસ ટંક ટંક પ્રમાન, ચોથે દિન સો સ્થાન પ્રધાન;
યહ વિધી આશા ગર્ભ પ્રગટાવે, સ્ત્રી બૅધ્યા ગર્ભ સુ પાવે.

૩ તીસર માસ બઢકર ગર્ભ, મુખ બંદ હોત નારી બિધિ સર્મ;
તીહિ પરીક્ષા ભોગ મઝાર, હ્રદય પીડ હોવત સુવિચાર.
ચિકિત્સા તાકી યહી પ્રમાન, હાથી નખકી ભસમ મંગાન;
કાઢે તેલ મો તાહિ મિલાવે; ઋતુ કાલ જોની મેં લાવે;

ચૌથે દિના સ્નાન કર રહે, ગર્ભ રહૈ ઇહ ઉપાય ઋતુ કહૈ.

ચૌથે રોગકી ટંકકર ભાષૈ, સોભી રજા સમ પૂરણ ચાખે;
તિસકર ભોગ સમય બિચાર, કરિ મો પીડા હોત અપાર.
તાહિ ઉપાય સજ્જી સાબુન, રૂતુ ત્રૈદિવસ નિત ધોએજન;
કીટ મરે આશા મન ધરે, ગર્ભ હોય શ્રી ગિધ કરે.

૫ પંચમ દાહયુત દોષબિકાર. સો દાહ શુક્ર કો રકતકરકાર.
તાહિ પરીક્ષા યોંહિ ઉચારે, ભોગ સમે પીડા પગ ધારે;
તિહ ઉપાય ગુલા કાક જીરા, દાલચીની ગુટકા કર ધીરા.
રૂતુ કાલ ત્રૈદિવસ મંઝાર, જોન માહિ નિસ દિનહિતધાર;
પુનઃ ગર્ભધાર કી હોવે આશા, અંધકાર મથ કિયો પ્રકાશ;

પટસો સીતલ જીહ જોની પરે, સિથલપરૈ કુછ સુખ નહિં ધરૈ;
કુકટ વિષ્ટા મધા મગાય, ગુટકા કર રૂતુકાલ સંમાય.
તીન દિવસ યોની મેં રાખે, સિથલ હરે કુન ગર્ભ પ્રકાશી;
માતૃ દોષ તાસમો કહૈ, સર્વ અંગ તિસ પીડા રહૈ.
ભયમેં રોમ, ખડે હોજાવે, સ્વપ્ન અધિક શાન્તી નહિં આવે.
મણિ અસ તંત્ર પ્રધાન, દુણા ઔષધિ જાન પ્રમાન;
તિસ કર હોવૈં ગર્ભકી આશા, સાત પ્રકાર યહ કીન પ્રકાશા.

૭ પુનઃ મૃતબત્સા કહી પ્રમાન, જાહી બાલક હોવત હાન;
તિહ ઉપાય પ્રયાશ્રતહિ કહૈં, કર્મ વિકામતીસો લહૈં;
ગર્ભ શ્રાવ ગર્ભપાત મઝાર, શ્રી ઉપાય જાન મતધાર.

## અથ ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવાનો વિધિ

પુષ્ય નક્ષત્ર કે મઝાર, પુતલી સ્વર્ણ પુરૂષ આકાર,
સ્વર્ણ અષ્ટપલ કી કર કોય, અષ્ટ જો પલ પય લીજેં સોય;
અગ્ન મધ્ય પુતલી સુત પાય, તાહિ દુધ મો લેય બુઝાય.

અન્યઉપાય—લક્ષમણવટા દુગ્ધ પિસાય, બિંદુ બામના સાજુ ચઢાય;
રિત કે સમય યહ કરે વિધાન, કન્યા જન્મ તયકોમાન.
અન્યથા—બલા અતિબલા અવર મુલહ, પાય શરકરા પીસ છકઠ;
મધુધૃત દુગ્ધ મિલાય જો પીવેં, પુત્ર પ્રાપ્ત જિસનારી થીવૈ.

અન્યથા—ગજ કેસર પુંગીફલ આન, દોનોં સમ યહ ચૂરનઠાન;
દુગ્ધ સહત પાવૈં રૂતુકાલ, [redacted]જે તાકો લાલ.
મધા મરિચ અદ્રક ગજકેસર, વહ [redacted] પીસે કરે છકતર;
ધૃતસો પીવૈં રૂતુ કે કાલ, ગર્ભ ધરે સુન્દર હો બાલ
બન્ધ્યા બી જો પીવં યાહિ, ગર્ભ ધરે નિશ્ચય લખતાહિ.

અન્યથા—નિત ઇકપત્ર પલાસ કો લીજૈં,તાકો સુક્ષ્મ ચૂરણ કીજૈં
દુગ્ધ સહીત નિત ગર્ભણી પીબૈ, પુત્રપરાક્રમી તાકો થીવૈં;
પુષ્પ નક્ષત્ર કે મંઝારે, મૂલ લક્ષણ કો જો ઉખારે,
કન્યા સો જો પિસાબૈં, કોઇ, દુગ્ધ સધૃત સો પીબૈં જોઇ:
સ્નાતા રિત જો કર હૈ, પાન, જન્મે પુત્ર તાહી કો માન.
પુત્રજીવ મૂલ પત્ર પિસાવૈ, પીસ દુગ્ધ મેંતાહિ પકાવૈં,
રિતાંત નારિ પીવૈં તિસ જોગ, દીર્ઘાયુ પુત્ર પ્રાપ્ત જેહ હોય.
પુષ્પ નક્ષત્ર જાહિ દિન આવે, સિત કટયારી મુલપિસાવૈ:

દક્ષિણ નાસા કે સો દ્વાર, પીવૈ પુત્ર જન્મે તિસ બાર.
બટ કી જટા અસન પ્રબાલ, ચુર્ણ કરે સમ તીનો ડાલ;
મૌંસવર્ણ બત્સી ઇક રંગ, પીવૈં તાસ દુગ્ધ કે સંગ;
પીવૈ પુષ્ય નક્ષત્રહિ માહીં, જન્મે પુત્રશાસ્ત્ર યોગાહીં.
કુડબ એક લીજ તિલ તેલ, કુડબ એક વૃષમુલ સો મેલ,
યહ પકાય રિત અંત મઝાર, પીવૈં તાહિ જો બન્ધ્યાનાર,
પુત્રહિં પ્રાપ્ત નારિ હોઈ સોય, યામેં શંસ્ય નાહિન કોય.

## સહવાસ.

જેવી રીતે પરમાત્માએ પશુપક્ષી વગેરેને માટે સમય મુકરર કરેલો છે તેવીજ રીતે મનુષ્ય જાતને માટે પણ સહવાસને માટે મુકરર સમય કરી મુકેલો છે. પરંતુ પશુ પક્ષ્યાદિ તેનાથી બરોબર જાણીતા છે, દ્દષ્ટાંત તરીકે, શ્વાન—કુતરાં હમેશાં આસો અને કાર્તિક માસમાંજ સહવાસીની અપેક્ષા કરે છે; અને ગધેડાં વૈશાખમાં, બકરો ત્યારેજ બકરીનો સહવાસ કરે છે કે જ્યારે બકરી ગર્ભ ધારણ યોગ થાય છે; એ સિવાયના સમયે માત્ર સુગંધ લઇ હઠી જાય છે. એવીજ રીતે પોપટ, ચકલીઓ, આદિ પક્ષી પોતપોતાના સમય આવે છે ત્યારેજ સહવાસની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ મનુષ્ય જાતિ મદમાં અંધ બની પ્રાચીન નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી પોતાનાં સંતાનોને મુગાં, કાણાં, પાંગળાં, રોગી, મુર્ખ, વાકશક્તિ શૂન્ય, ક્રોધિ, હિંસક, આદિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે આપણા વૈદ્યક શાસ્ત્રથી સાબીત થઇ ચુક્યું છે. વળી મોટા મોટા ડૉક્ટરો તથા યુનાની હકીમોએ પણ એવીજ રીતે લખ્યું છે કે, મનુષ્ય જાતિનો સર્વ આધાર સહવાસની ઉપરજ અવલંબી રહે

છે; માટે પ્રત્યેક પ્રાણીને જરૂરનું છે કે નીચે લખેલા નિયમો પર અવશ્ય ધ્યાન આપવું.

સહવાસનો લાયક વખત રાત્રીનો છે. કારણ કે રાત્રીએ સમસ્ત વાયુ મંડળમાંથી ( નાઇટ્રોજન ) એક પ્રકારની વરાળ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ( નાઇટ્રોજન ) ઉત્તેજક તથા સહવાસને માટે જે બળની જરૂર પડે છે તે બળને વધારનાર છે; પરંતુ દિવસે એ નાઇટ્રોજનની વરાળ મળતી નથી તેથી દિવસે સહવાસબલ હાનિકારક છે.

યુનાની હકીમોએ લખ્યું છે કે, જે ખોરાક ખાવામાં આવે છે તે પેટમાં જઇ હોજરીમાં પચી જાય છે, પરંતુ જમણુ કરવાની શક્તિ સર્વની એક સરખી નહિ હોવાથી સાત સાયત પછી સહવાસ કરવો ઉચીત છે. પરંતુ બુઝરગોએ એવું પણ લખ્યું છે કે, ગિજાબિલકુલ હજમ થયા પછી ખાલી મેદે પર હાની કરે છે. કારણ કે, એ વખતે ભુખ લાગે છે તેથી પુરાણા હકીમોએ લખ્યું છે કે, ખોરાક હજમ થઇ ગયો હોય પણ હોજરી તદન ખાલી ન થઇ ગઇ હોય એવો સમય સહવાસ માટે ઉત્તમ છે. અનિયમિત વખતે પુરૂષાતન ગુમાવવું એ હાનીકારક છે, માટે ૩ કે ચાર દિવસનું એમાં જરૂર અંતર રાખવું જાઇએ.

આપણા શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે, પ્રથમ પહોરમાં સહવાસ કરવો એ હાનીકારક છે, કારણ કે, તેવું કરવાથી ભોજન કરેલી વસ્તુ પરિપકવ થતી નથી, કારણ કે સહવાસ પછી કેટલાક વખત સુધી જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે માટે બીજા કે ત્રીજા પહોરમાં સહવાસ કરવો લાભદાયક છે. ચોથા પહોરમાં પણ સહવાસ કરવો હાનીકારક છે.

માટે દરેક માણસને જરૂરનું છે કે, રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે કદી પણ સંગ ન કરવો, તેમજ પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા, ચૌદશ, રવિવાર, શનિવાર, મૂલ, મઘા, જ્યેષ્ટા, અશ્લેષા, કૃતિકા, અશ્વિની, આદ્રા આદિ નક્ષત્રો તથા નીચે લખેલી બાબતોનો ત્યાગ કરવો.

**અથ વર્જિત સ્ત્રી લક્ષણ.**

દોહા—મલિન અકામ રજસ્વલા, અપ્રિય વૃદ્ધા હોય;
વર્ણ વૃદ્ધ જો નારી હૈ, વ્યાધી પિડિત જોય.
હીનાંગી ઔર ગર્ભિણી બૈરી નાર સુજાણ,
હોવત યોની રોગ જિસ નારી ત્યાગન માન.
ગુરૂ પત્ની સન્યાસની અપને ગોત્રકી નાર:
ઇતની નાર જો ત્યાગીએ અવગુણ બહુત બિચાર.

**અથ વર્જિત સ્ત્રી લક્ષણ.**

સન્ધિ કાલ ઔર શ્રાદ્ધ દિન, પુન સંક્રાંત વિચાર;
અપ્ર સૂર્ય પ્રકાશમેં, નહિં સેવે નર નાર.
આયુ ક્ષ્ટ તિસ હોત હૈ, દીયો ગ્રંથ બતાઇ;
સો અપને મન માનિયો, દેવો નાઇ ભુલાઇ.
ક્ષુધિત અબર ક્ષોભિત જુ હૈ, તૃષિ જલ નિર્મલ માન:
સો સેવત જબ નાર કો, સ્થિત શુક્ર કી હાન.
અવર જો દિન મધ્યાન્હમેં, મૈથુન કા કરે રોગ;
બામ કુપ્ત તિસ હોત હૈ, અબર પલીહા યોગ,
હોવત મૂર્છા તાસુ કો, મૃત્યુ કરે સંચાર;
કેવલ ઐસા જાન કે, મૈથુન કરે વિચાર.
અર્દ્ધ રાત્રિ અરૂ પ્રાત મેં મૈથુન કરહૈ જોય;

કૂપ્ત હોત તિસ દોષ હી, બાત પિત્ત સમ દોય.
તિર્યંગ યોની કહો. અવર અન્નની જાન;
દુષ્ટ યોનિ તમ જાનિયો, મૈથુન તિન્હે ન માન.
મૂઢ ભાવ નર જો કરે, રૂજ ઉપદંશ પ્રગટાત;
સુવ શુક્ર ક્ષય હોત હૈ, કોપ કરતા તિસ બાત.
અપને નર હિત જાન કૈ મૈથુન કરે બિચાર;
જો વિલાય મેં નિષ્ઠ હૈ, ત્યાગ દેયો મતસાર.

## સ્ત્રી અવસ્થા ભેદ.

દોહા—બાલા એક કો કહતિ હૈ; દુસરિ તરૂણી જાન;
પ્રૌઢા તીસરિ જાનિયે, વૃદ્ધા ચોથી માન.
બાલા ષોડષ વર્ષકી, તરૂણી ત્રિંશિત હોય;
પ્રૌઢ વર્ષ પચાસ કી, ઉર્દ્ધજુ વૃદ્ધા શોય.
કામકલા મેં ત્યાગીયે, વૃદ્ધા નારી જોય;
સુખ નહિં ઉપજૈ તાસુતેં, પ્રાણ હરતિ હૈ સોય.

ચો૦—નવીન સુરત મેં બાલા જોઇ, અંધકાર મેં હર્ષે સોઇ;
મહા પ્રકાશ મેં તરૂણી નાર, હરષત મનહી તાસ બિચાર.
અંધકાર પ્રકાશ મે જાન, પ્રૌઢ હર્ષ કરે જો મહાન;

## સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવાની યુક્તિ.

અંધકાર પ્રકાશ કે માંહી, વૃદ્ધા કામન હર્ષિત તાહીં;
પુષ્પ માલ ઔર પાન સુપારી, ઇન કર હર્ષિત બાલા નારી.
પહિરે ભૂષણ અતિ બહુ જબહી, તરૂણીકા મન હર્ષિત તબહી;
મુખ તે બાતેં અદ્ભુત સુનાવૈ, વૃદ્ધા કે મન હર્ષ બઢાવૈ.

દોહા—બાલા બલ બાઢૈ સદા, તરૂણી શક્તિ ઘટાય,
પ્રૌઢા વૃદ્ધ સુ કરત હૈ, સેવિવ તિય મન લાય.

ઋતુ ચર્ય્યામાં પણ કહ્યું છે કેઃ—

ગ્રીષ્મ શરદ ઋતુ મેં લહૈ બાલા સંગ રત નિત;
શીત સમયે તરૂણી યથા, બર્ષા પ્રૌઢા હિત.

વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણ સ્ત્રી સાથે વિહાર કરવાથી તરૂણતા મેળવે છે. તેવીજ રીતે તરૂણ પુરૂષનું આયુષ્ય ઘટવું, વધવું, મંદ, તેજસ્વી, તરૂણ, સુંદર, બળવાન, નિર્બળ, સ્થીર પુષ્ટ થવાનો હેતુ કેવલ સ્ત્રી સહવાસજ છે.

આયુર્વેદીય શિખામણ—સ્ત્રીઓ સાથે વ્યવહારમાં વૈદકશાસ્ત્ર પણ શિખામણ આપે છે કેઃ—

सेवत कामतः कामम् वकाद्वाजी कृतान्हिमे ।
प्रकामान्तुनिषेवेत मैथुनम् शिशिरागमे ॥
त्र्यहाद्वसन्त शरदोः पक्षाद् वृष्टि निदाघयोः ।
सरवेषु वृतुषुवमेतु पक्षात्पक्षाद वृजेद्बुध ॥
शीतेरात्रौ हिवा ग्रीष्मे वसन्तेतु दिवानिशि । (भावः)
वर्षा मुबारिद ध्याने शरत्सु सरिसिस्मरः ॥

દુહા—કરૈં કાલ હેમન્ત મેં, તિય સંગ રૂચિ અધિકાય;
બલ બાજી કરણાદિ ભખ, લેવે રત સુખદાય.
શિશિર કાલ મેં સુરત કર, જબ ઇચ્છા પ્રગટાય;
બિરહ દુઃખ નાશૈ સકલ, તન મન સુખ મિલ જાય;

## ઋતુ વિહારનો સમય.

શરદ ઔર વસન્ત મેં, ત્રિય દિન તિય સુખ લેય;
નિત પ્રતિ રત મત જો, લહૈ સુન્દરતા સુખ દેય.
ગ્રીષ્મ વર્ષા મેં સુહૃદ એક પક્ષાત;
સેવ સુન્દરી સુખ બઢે, પ્રેમ ન હૃદય સમાત.

સુશ્રુત સંહિતામાં પણ શ્રી ધન્વન્તરીજીએ કહ્યું છે કે વસંત ઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે સ્ત્રીનો સંગ કરવો અને ગ્રીષ્મમાં ૧૫ દિવસ પછીજ સહવાસ કરવો યોગ્ય છે. એને માટે વખત પણ બતાવેલો છે:—

શરદ મેં નિસ ગમન કરે, સુખવાલા તરૂણી જાનોં;
ગરમી અવા બસંત ઋતુમેં રાત્રિ દિવસ સનાનો.
વર્ષા ઋતુમેં બાદલ ગરજે, બરસે રિમ ઝિમ પાની;
તા સમય વાલ સુમુકાડ લગરત, સુખ લહ મનમાની.
શરદ કાલ ઇચ્છા પ્રગટે જબ, કરૌ સમાગમ જાની;
પ્રેમ પ્રતિ રસરંગ ઉમંગ લહિ, સદા સુખી સહુ પ્રાની.

## સહવાસ યોગ્ય પુરૂષ.

स्नात श्चन्दन लिप्तंग सुगन्ध सुमनोऽन्वित ।
युक्त वृष्यः सुवसनः सुवेषः समलङ्कृतः ॥

ताम्बूलः वदनः पत्य मनुरक्तोऽधिकरमरः ।
पुत्रार्थी पुरुषो नारो मुपेया च्छयने शुभे ॥

છપય—ચન્દન ચર્ચિત અંગ સુગન્ધિત અતર સુવાસહિ,
સુન્દર બસ્ત્ર સુવેષ કેશ આભૂષણ સાજહિ;
રચત અતર તામ્બૂલ દ્રવ્ય કાંઞપથ ભક્ષહિ,
પ્રિયા પ્રીત અનુરાગ બાગ કામન કર પક્ષહિ:
સુરત રહસ કો આશ ચિત નિત પ્રતિ સો પ્રમદા લહત,
મોહન ઐસે પુરૂષકો કામશાસ્ત્ર જોગી કહત.

## સહવાસ યોગ્ય સ્ત્રી.

भर्याम् रूप गुणो पेताम् तुल्य शीला कुलो भवाम् ।
अति कामीऽभि कामानतु हृष्टो हृष्टामलंकृताम् ॥
सेवेत प्रमदाम् युक्तया वाजीकरण बृहितः । (भाव)

છપય—બાલારૂપ કિશોર બયસ શ્રૃંગાર સુસજ્જિત;
મૃગપદ પરસ સુપાન માન આભુષણ રાજત,
કામકલા પ્રવિન સુઘન રસ રહસ દિખાવહિ;
વશી લશી મૃદુ હાસ્ય હરષ ચિત ચાહ બતાવહિ.
શીલરૂપ કુલસત પ્રિયા પ્રીત મીન ચિત ચાહ;
અસ તિય પ્રિય હિય અંક લહિ કરહુ પ્રેમ નિર્વાહ.

## સુખવાસ સ્થાન સ્વરૂપ.

અતિ બિચિત્ર ચિત્રત મહા છબિ સુગંધ સો પુર;
કોમલ અતિ ઉજ્જલ મહા બીતર સબસોં દૂર.

માત પિતા ગુરૂ જન સમીપ નહિ હોવે અરૂ કોઇ;
ગાન વાદ્ય સુખકારી શ્રવનન હર્ષ સુને નહીં સોઇ.
પ્રિયતમ અરૂ પ્રિયતમા મન્દ્ર મેં આપને દોઉ રાજે
મોહન દમ્પતિ મિલહિં પરસપર મૃદુ ધ્રુનિ કંકણુ બાજે.

## સહવાસ તિથિ જ્ઞાન.

**દોહા**—ચતુર્થી દ્વિતિયા પ્રતિપદા તિથી પંચમી જોય:
સેવન કરે નર પદ્મિની અધિક પ્રીતિ તિસ હોય.
ષષ્ઠિ અષ્ટમી દ્વાદશી દશમી એક પહચાન.
ઇન મેં સેવે ચિત્રણી પ્રીતિ અધિક સમાન.
તૃતિયા સપ્તમી જાનિયો અનર ચતુર્દશી જોય,
ઇન તિથિ મો કરે શંખની પ્રેમ અધિક સુખ હોય:
નવમી અવર ચતુર્દશી અમાવસ્યા પૂર્ણમા જોય
ઇન ગો ભોગે હસ્તિની અધિક પ્રીતિ તિસ હોય.

## સહવાસ માટે અયોગ્ય સ્થાન.

દરેક માણસને જરૂરનું છે કે નીચે લખેલા સ્થાનોપર કદી પણ સહવાસનો પ્રસંગ આવવા દેવો નહિ.

અગ્નિ દગ્ધ ગૃહ ભુમિ મસાન, મન્દિર તીર નદીકો જાન:
પશુશાલા પશુબન્ધન ગેહ, પર ઘર કામન તરબર નેહ;
ગુરૂ ગૃહ બુદ્ધ ભવન નિજ પાસ, એતે થાન ન કર સહવાસ.

## સહવાસ માટે અયોગ્ય પુરૂષ

બહુ ભોજન ઔર ક્ષુધિત અંગ મેં જાકે હો પીરા,
તૃપિત વૃદ્ધ વય બાલ રોગયુત બીરજ હીન અધીરા:

ભૂખા નર સહવાસ કરે તો વીર્ય રોગ દરસાવે,
રોગી સેવે નાર મૂર્છા પિલહી મૃત્યુ કો પાવે.
તિર્ય્ં દુષ્ટ અપાનિ કર્મ કર જો નર સુકૃત ઉડાવે,
આત વ્યાધિ ઉપદંશ શુક્ર ક્ષય રોગ ઘનેરે પાવે;
મલ અરૂ મૂત્ર વેગ અથવા બને જીતેન્દ્રી,
ઠાડે રત રૂચી અશમરી રોગહીન હો ઇન્દ્રી.

પ્રાચીન કામશાસ્ત્રાચાર્યોએ સહવાસમાં રતિને મુખ્ય માની છે અને તે ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ ઉચ્ચ. ૨ સમ. ૩ નીચ.

૧—પુરૂષ સબલ નારિ નિર્બલ આનંદ ઉમંગ બઢન્ત:
દંપતિસુખ લહિ પરસ્પર પૂરણ સુખ એકાન્ત.
૨—દમ્પતિ બલ મેં સમ રહત, ગહજત એકાએક;
પ્રિતી બઢત નહિં લગત સંગ બિલગ રહત રખ ટેક.
૩—નારી સબલ બલહીન નર, [illegible]ટ શારકી રીત,
એકહુ ક્ષણુ રાખે નહી, દમ્પતિ પ્રેમ પ્રતીત.

## શય્યા વિધાન.

પ્રાચીન કર્માચાર્યોએ જે પ્રકારની રતિને ત્રણ પ્રકારની લખી છે તેવીજ રીતે શય્યા પણ પૃથક પૃથક સ્ત્રિયોને માટે નિર્માણ કરી છે.

## પદ્મનીની શય્યા.

ચન્દન ચાચત મહક સુગન્ધી, પુષ્પ સજી અતિ હોવે;
તાપર પૌઢે પદ્મની નારી, સુખ દે સુખ સોં સોવે.

## ચિત્રનીની શય્યા.

રૂઇ સુગન્ધિત ભરે પુષ્પ સોં કોમલ તાહિ બનાવે;
જાપર પૌઢે ચિત્રની નારી હિત ચિત સોં સુખ પાવે.

## શંખનીની શય્યા.

રૂઇ વરય સોં શય્યા નીકી અડી મુલાયમ હોવે,
શંખિનિ પ્રૌઢે નિસંખિની અતિ જો સુખ સોં સોવે.

## હસ્તિનીની શય્યા.

ભૂમિ ભૂપકર પરૈ ચૂમ કે અધરન જાહિ સુહાવૈ;
નારિ હસ્તની મદમાતી સુખ સોય ભૂમિ પૈ પાવૈ.

## યોગ સ્ત્રી પુરૂષનું સમ્મિલન.

પ્રાચીન ઋષી મુનિઓએ જે યુક્તિઓ યોજી છે તેને ભલે આજકાલના જનો ન માને, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો એ મનુષ્યોને માટે ઘણીજ લાભદાયક છે, દ્રષ્ટાંત તરીકેઃ—લગ્ન થતાં પહેલાં પ્રથમ વર કન્યાનું યોગ્ય જોડું મેળવવાનો પ્રાચીન કાળમાં પૂર્ણ પ્રચાર હતો. જો કે આખા હિંદુસ્તાનમાં હજી પણ સ્ત્રી પુરૂષનું બલાબલ જોવામાં નથી આવતુ, છતાં પણ જ્યોતિષ મત પ્રમાણે યોગ, ગણ, વર્ગ વગેરે જોવામાં આવે છે. દરેક માણસને જરૂરનું છે કે, લગ્ન કરતા પહેલાં સ્ત્રીની જાતિ ( પદ્મીની વગેરે ) યોગ, ગણ, વર્ગ, વગેરે જરૂર લેવા જોઇએ. કારણ કે, યોગ જોડી ન મળવાથી સ્ત્રી પુરૂષમાં પરસ્પર વિરોધ રહે છે અને તેમનાથી ઉત્પન્ન થતાં સંતાન નિર્બળ લુલાં, લંગડાં, કાણાં, બહેરાં, મૂગાં, નિર્ધન, કામી વગેરે પેદા થાય છે. માટે એ સર્વ જાણવાની જરૂર છે અને તેથી તે અત્રે જણાવવામાં આવે છેઃ—

વર્ગ આઠ પ્રકારના છે. નામનો પહેલો જે અક્ષર જે વર્ગમાં હોય છે તેજ તેનો વર્ગ જાણવો.

૧ ગરૂડ વર્ગ—અ, આ, ઇ, ઉ, એ.

૨ બીલાડા વર્ગ—ક. ખ. ગ. ઘ. ઙ

૩ સિંહ વર્ગ—ચ. છ. જ. ઝ. ઞ.
૪ શ્વાન વર્ગ—ટ. ઠ. ડ. ઢ. ણ.
૫ સર્પ વર્ગ—ત. થ. દ. ધ. ન.
૬ શશલા વર્ગ—પ. ફ. બ. ભ. મ.
૭ મૃગ વર્ગ—ય, ર. લ. વ.
૮ મેઢા વર્ગ—શ. ષ. સ. હ.

પોતાના વર્ગથી પાંચમા વર્ગથી શત્રુતા ચોથાથી મિત્રતા, અને ત્રીજાથી ઉદાસીનતા રહે છે.

ગણ ભેદ.

ગણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. જે નક્ષત્રમાં જન્મ થાય તે ઉપરથી તે નીચે પ્રમાણે જાણવા:—

૧ દેવતાગણ—અશ્વિની, મૃગ, રેવતી, હસ્ત, પુષ્પ, પુનરવસુ, અનુરાધા, શ્રવણ, સ્વાતિ.

૨ મનુષ્યગણ—પૂર્વા; ઉત્તરા, આર્દ્રા, રાહિણી, ભરણી.

૩ રાક્ષસ ગણ—કૃતિકા, મઘા, અશ્લેષા, વિશાખા, શતભિષા, ચિત્રા, જેષ્ઠા, ધનિષ્ઠા, મૂળ.

જો સ્ત્રી અને પુરૂષનો એકજ ગણ હોય તો તેમની વચ્ચે અધિક પ્રીતિ રહે છે. દેવગણ તથા મનુષ્યગણ વચ્ચે મધ્યમ પ્રીતિ રહે છે, અને મનુષ્ય તથા રાક્ષસગણ હોય તો મૃત્યુ થાય તથા દેવ અને રાક્ષસ ગણમાં વેર રહે છે.

વર્ણ ભેદ.

મીન, વૃશ્ચિક, અને કર્ક રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો બ્રાહ્મવર્ણ; મેષ, સિંહ, ધન :રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો ક્ષત્રિયવર્ણ; કન્યા, વૃષભ મકર રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો વૈશ્યવર્ણ, અને મિથુન, તુલા, કુંભ રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો શુદ્રવર્ણ જાણવો.

જો સ્ત્રી ઉત્તમ વર્ણની હોય અને પુરૂષ નીચવર્ણ યાને સ્ત્રી બ્રાહ્મણ વર્ણની હોય અને પુરૂષ શુદ્ર વર્ણનો હોય તો તે સ્ત્રી વિધવા થાય. માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને શુદ્રમાં શુદ્ર મેળવવાં જોઇએ.

## ભાગ ભેદ.

રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, કૃતિકા, રોહિણી, મૃગશર નક્ષત્રમાં જન્મ હોય તો તે ઉત્તમ ભાગ કહેવાય.

આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, અશ્લેખા, મઘા, પૂર્વા ફાલગુની, ઉત્તરા ફાલગુની, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખા, અનુરાધા, એ નક્ષત્રોમાં જન્મ હોય તો તે મધ્યમ ભાગ કહેવાય.

જેષ્ઠા, મૂળ, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાભાદ્રપદમાં જન્મ હોય તો તે પરગામી હોય.

સ્ત્રી પુરૂષ બંને પરમ ભાગી હોય તો પરસ્પર વધારે પ્રીતિ રહે. અને જો પુરૂષ ભાગી પતિ અને મધ્યમભાગી સ્ત્રી હોય તો પતિ શ્રેષ્ટ છે. અને જો સ્ત્રી મધ્યમભાગી હોય અને પુરૂષ પરભાગી હોય તો સ્ત્રી શ્રેષ્ટ છે.

## શિવોક્ત ચક્ર.

૧ શિશક પુરૂષ અને પદ્મિની સ્ત્રીના સંયોગથી પરસ્પર પ્રીતિ અધિક રહે અને સંતાન સુંદર, બુદ્ધિમાન, ધનવાન પેદા થાય.

૨ ચિત્રણી સ્ત્રી અને મૃગ પુરૂષના સંયોગથી સંતાન સુંદર, વિદ્યાધારી પેદા થાય.

૩ વૃષભ પુરૂષ અને શંખણી સ્ત્રીના સંયોગથી પુત્ર બલવાન અને કન્યા ડાકીની પેદા થાય.

૪ અશ્વ પુરૂષ અને હસ્તની સ્ત્રીના સંયોગથી પુત્ર કન્યા જે જન્મ થાય તે કુલટા થાય.

**ચક્ર.**

| સ્ત્રી | પુરૂષ. | કન્યા ઉત્પન્ન થાયતો. | પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો. |
|---|---|---|---|
| પદ્મિની. | મૃગ. | સૌભાગ્યવતી. | યોદ્ધો—પરાક્રમી. |
| ,, | વૃષભ. | કુલટા, પતિઘાતીની. | વ્યભિચારી. |
| ,, | અશ્વ. | ધર્મવતી. | મૂત્રકૃચ્છ રોગી. |
| ચિત્રની. | શશક. | પતિને દુઃખ રહે. | કમ ઉમરનો—શીલવાન |
| ,, | વૃષભ. | પતિની અહિતેચ્છુ. | અલ્પાયુ. |
| ,, | અશ્વ. | સુંદર—અંગહીન નહિ. | જન્મતાંજ મરી જાય. |
| શંખણી. | શશક. | ક્રોધવતી—દીર્ઘાયુ. | વિદ્યમાન—સુશીલ. |
| ,, | મૃગ. | બુદ્ધિમાન,—સુંદર. | વિદ્યમાન—ધર્માત્મા. |
| ,, | અશ્વ. | પતિની અહિતેચ્છુ. | આંધળો-ઓછીઉમરનો. |
| હસ્તની. | શશક. | સુંદર—અલ્પાયુ. | રોગગ્રસ્ત. |
| ,, | મૃગ. | વેશ્યા. | નઠારાં કર્મ કરનાર. |
| ,, | વૃષભ. | પરપતિગમની—કુલટા. | વ્યભિચારી—યોદ્ધો. |

## સહવાસ વિધિ.

સ્ત્રી પુરૂષને સંતાનોત્પન્ન પ્રયોગમાં વધારે વિચારપૂર્વક કાર્ય કરવું જરૂરનું છે. સંતાન થવાં ન થવાં, અથવા કદરૂપાં, કાણાં, આંધળાં દુર્ગુણી થવાનું મૂળ કારણ સહવાસ સમય અને યોગ્યાયોગ્ય પાત્ર ન જોવાનુંજ છે. વખતનો વિચાર નહિ કરવાથી અને આંધળાની પેઠે કામાંધ બની સહવાસ કરવાથી પાછળથી પશ્ચાતાપ કરવો પડે છે તથા જન્મભર દુઃખી થવું પડે છે. માટે રસિકોને અમારી પ્રાર્થના છે કે, એ સંબંધમાં અમે આગળ લખીશું તે પર ખાસ ધ્યાન આપશે. હવે પુત્રેષ્ઠિ કર્મ લખીએ છીએઃ—

## પુત્રેષ્ઠિ કર્મ.

પ્રથમ કોઇ ચતુર વૈદ્ય પાસે પોતાની ચિકિત્સા કરાવવી, પછી કોઇ કર્મ કાંડી અને વિદ્વાન પંડિત પાસે પુત્રેષ્ઠી યજ્ઞ કરાવવો અને સ્ત્રી તથા પુરૂષ બંનેએ એક મહીના સુધી બ્રહ્મચારી રહેવું, તથા શુભ તિથી, નક્ષત્ર, વાર, વિગેરેનો વિચાર કરી પુરૂષે શરીરે ઘીનું મર્દન કરવું અને દુધ સાથે ચોખા વગેરે હલકા પદાર્થોનું ભોજન કરવું તથા સ્ત્રીએ શરીરે તેલનું મર્દન કરવું, અને અડદની દાળના બનાવેલા પદાર્થનું ભોજન કરવું. અને જો પુત્રની ઇચ્છા હોય તો રજસ્વલા થયાના દિવસથી ૪—૬—૮—૧૦—૧૨—૧૪—૧૬ મે દિવસે તથા પુત્રીની ઇચ્છા હોય તો ૫—૭—૯—૧૧—૧૩—૧૫ મે દિવસે સ્ત્રી પુરૂષે સહવાસમાં આવવું. સહવાસ વખતે સ્વર પણ ધ્યાનમાં રાખવો; કેમકે પ્રાચિન ઋષિઓનો મત છે કે, પુરૂષનો જમણો અને સ્ત્રીનો ડાબો સ્વર સહવાસ સમયે હોય અને ગર્ભ રહે તો પુત્ર, અને પુરૂષ-

નો ડાબો અને સ્ત્રીનો પણ ડાબો સ્વર ચાલતો હોય તે વખતના સહવાસના ગર્ભથી પુત્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે સ્ત્રી પુરૂષ બંનેનું ચિત્ત ગમનોત્સુખ થાય ત્યારે અનુકુલ દ્રવ્યોથી ચર્ચિત કોમલ તકીઆ અને ગાદીના બીછાનાથી યુક્ત શય્યા તૈયાર કરી કરાવી મનને પ્રસન્ન કરનાર હિતકર ભોજન કરી શૈયાપર પુરૂષે પોતાનો જમણો પગ અને સ્ત્રીએ પોતાનો ડાબો પગ નીચેનો મંત્ર બોલતાં મૂકી શય્યાપર ચઢવું.

**अहरसि विहरसि वाधुरसि वाधुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धातात्वाद । धातुविधातात्वाद धातु ब्रह्मचर्य सामवेदिति बृह्माब्रहस्पति ॥**

ત્રણ અવસ્થાઓ યોગ્ય સાધનજ જોઇએ, અને બે અવસ્થામાં યોગ ઠીક છે.

## યોગનાં ૮૪ આસનનાં નામ.

૧ સિદ્ધાસન, ૨ પદ્માસન, ૩ દ્રઢાસન, ૪ વીરાસન, ૫ પવનમુક્તાસન, ૬ વામપાદપવનમુક્તાસન, ૭ દક્ષિણપાદ પવન મુક્તાસન, ૮ ધીરાસન, ૯ દક્ષિણપાદ ધીરાસન, ૧૦ સ્વાસે ગમનાસન, ૧૧ દક્ષણુ શ્વાસ ગમનાસન. ૧૨ પશ્ચમતાનાસન, ૧૩ વાતાયનાસન, ૧૪ મયુરાસન, ૧૫ મદ્રાસ્યેત્સન, ૧૬ અર્ધપદ્માસન, ૧૭ કુકકુટઆસન, ૧૮ ગોરખાસન, ૧૯ ઉર્દ્ધ પદ્માસન, ૨૦ અર્દ્ધ પાદાસન, ૨૧ પુરણ પાદાસન, ૨૨ દક્ષિણાસન, ૨૩ શંખાસન, ૨૪ અષ્ઠાંસન, ૨૫ વામ પાદાસન, ૨૬ દક્ષણ પાદાસન, ૨૭ ધનુષાસન, ૨૮ વામ પાદશિરાસન, ૨૯ દક્ષણ પાદાસન, ૩૦ દ્વિપાદ શિરાસન, ૩૧ સ્થિરાસન, ૩૨ વૃક્ષાસન, ૩૩ અર્ધવૃક્ષાસન, ૩૪ ચક્રાસન, ૩૫ તાડાસન,

૩૬ વામ ચતુર્થી શાપાદાસન, ૩૭ દક્ષણ ચતુર્થી શાપાદાસન, ૩૮ ઉર્દ્ધ ધનુષાસન, ૩૯ વામ સિદ્ધાસન. ૪૦ દક્ષણ સિદ્ધાસન, ૪૧ સ્વસ્તિકાસન, ૪૨ સ્થિત વિવેકાસન, ૪૩ ઉસ્થિત વિખકાસન, ૪૪ બામ તર્કાસન, ૪૫ દક્ષણ તર્કાસન, ૪૬ પુર્વ તર્કાસન, ૪૭ વિશ્વાસાસન, ૪૮ અર્ધ કુર્માસન, ૪૯ ગરૂડાસન, ૫૦ સિંહાસન, ૫૧ વામ ત્રિકણાસન, ૫૨ પુરણ ત્રકાનાસન, ૫૩ દક્ષણ ત્રકોનાસન, ૫૪ પ્રાર્થનાસન, ૫૫ વામ પાદ ત્રિકોનાસન, ૫૬ દક્ષણ પાદ ત્રિકોનાસન ૫૭ પુર્ણ પાદાસન, ૫૮ વામ સુકતાસન, ૫૯ દક્ષણ ત્રિકોણ પાદાસન, ૬૦ વામ હસ્ત ભયંકરાસન, ૬૧ દક્ષણ હસ્ત ભયંકારાસત, ૬૨ વામ અર્ધ પદ્માસન, ૬૩ દક્ષણ અર્ધ પદ્માસન, ૬૪ અંગુષ્ટાસત, ૬૫ વામ અંગુષ્ટાસન, ૬૬ દક્ષણ અંગુષ્ટાસન, ૬૭ જેષ્ટિકાસન, ૬૮ વામ અર્દ્ધ પાદાસન, ૬૯ દક્ષણ અર્ધ પાદાસન, ૭૦ વામ હસ્ત ભુજાસન, ૭૧ દક્ષણ હસ્ત ભુજાસન, ૭૩ વામ વર્કાસન, ૭૪ દક્ષણ વર્કાસન, ૭૫ વામ જાન્હવાસન, ૭૬ દક્ષણ જાન્હવાસન, ૭૭ વામ શાખાસન, ૭૮ દક્ષણ શંખાસન, ૭૯ ત્રિસ્થભાસન, ૮૦ વામ પાદ અપાન ગમનાસન, ૮૧ દક્ષિણ પાદ અપાન ગમનાસન, ૮૨ ગૌમુખાસન, ૮૩ કુર્માસન, ૮૪ ઉતાન કુર્માસન,

એ શિવાય પણ કામશાસ્ત્રાચાર્યોએ પોતાના બીજા નામો બનાવી લીધાં જેવાં કે ફુલાસન, ગિલમાસન ભુમાસનઃ—

ફુલાસન—સરસ સુગંધિત ફૂલ સો સેજ કરાવે ત્યાર;
ફૂલાસન તાસો કહત કામી કરત બિચાર.
ગિલમાસન—સ્વેત મુલાયમ રૂઇ ધુનિ લે બીંને વસ્ત્ર ભરાવૈં;
દીપત પૌઢે લહૈં સુખ સુખ સોં રૈન ગમાવૈં.

ભૂમાસન—૨૯ અથવા ફુલ લે ભુમી પૈ બિછવાય;
તાપર પૌઢે દંપતી રસ બસ સુખ અતિ પાય.

## ગર્ભ રહેવાનાં તાત્કાલિક લક્ષણ.

નેત્ર મીંચાય, ગ્લાની, તરસ, આખા શરીરે થાક લાગે, સ્ત્રીનું અંગ ફરકવા લાગે, અને જીવ કચવાવા લાગે તો ગર્ભ રહ્યો છે એમ જાણવું.

## ગર્ભવતી સ્ત્રીનું પીછાન.

મુખપર કાળાશ, બંને સ્તનોમાં દૂધ આવવું, રોમાંચ થાય, શરીરમાં આળસ અને થાક રહે વગર કારણે વમન થાય, સુગંધ પણ ખરાબ લાગે, મોંમાં થુંક વધારે આવે, માથું દુઃખે, જીવ મુંઝાય, માટી રાખોડી, વગેરે પદાર્થ ખાવાનું મન થાય.

## ગર્ભમાં પુત્ર છે કે પુત્રી તેની પરીક્ષા.

જે ગર્ભવાળી સ્ત્રીને પ્રથમ જમણા સ્તનમાંથી દુધ આવે, તથા તે દુધને કાચપર નાખી તડકામાં જૂએ તો પારા કે મોતીના જેવું દેખાય, અને જમણો સ્તન ડાબા કંઈક મોટા તથા રંગ પણ કંઈક સુરખીવાળો કામળ લાગે, મોંની કાંતિ અને રંગ સુંદર લાગે, સ્ત્રીનું મન હમેશાં પુરૂષવાચક પદાર્થોની ઇચ્છા કરે, વળી પુત્ર પેટમાં જમણી બાજુએ હોય છે, અને પુત્રી ડાબી બાજુએ હોય છે, અને તે તરફજ ફરકે છે. સ્ત્રી નિર્બળ અને દુબળી થાય, તથા ઉભી થતાં પ્રથમ જમણો હાથ ઉંચો કરે તથા સુતી વખતે પ્રથમ જમણો પગ લાંબો કરે છે. પુત્ર પેટમાં હોય છે તો ૩ માસ સુધી અભાવ રહે છે. અને પુત્રી પેટમાં હોય છે તો ચાર માસ સુધી અભાવ રહે છે. એથી વિરૂદ્ધ લક્ષણ હોય તો ગર્ભમાં પુત્રી છે એમ જાણવું.

## ગર્ભમાં નપુંશક તથા બે બાળક હોવાનાં ચિન્હ.

બંને પસવાડાં ઉંચાં હોય, તથા પેટ આગળ નીકળેલું હોય, તથા પૂર્વોક્ત બંનેનાં લક્ષણ મળતાં હોય તો ગર્ભમાં નપુંશક છે એમ જાણવું. વળી જે સ્ત્રીના ઉદરની વચમાં નીચાણ અને ગોળની પેઠે ઉદર બંને તરફથી ઉભરાયેલું હોય તો તેના ગર્ભમાં બે બાળક છે એમ જાણવું.

## ગર્ભવતી સ્ત્રીનું કર્તવ્ય.

સ્ત્રીની ફરજ છે કે, માસિક ધર્મથી નિવૃત થતાં જ્યારથી ગર્ભ રહે ત્યારથી તે પસવ થતા સુધી પ્રસન્ન ચિત્તથી તથા પવિત્રતાથી રહેવું તથા પરમાત્માનું ધ્યાન તથા દેવ પૂજન ભજનમાં વગેરેમાં ચિત્ત રાખવું, ભારે વજન ઉઠાવવું, અતિ પરિશ્રમ, પુરૂષ સહવાસ, અને ઘણા તિક્ષણ તથા ઘણા ગરમ પદાર્થોનું સેવન, દિવસે, સુવું, રાત્રે જાગવું, ઘણો શોક કરવો, ઘોડા પર બેસવું, જોરથી ઉધરસ ખાવી, ઉંચેથી કુદવું, તથા શરીરને વધારે મરડીને બેસવું, ફસ વગેરે ખોલાવી લોહી વહેવરાવવું, તથા સ્મશાન, ઉજ્જડ મકાન, વધારે ઉંચાઇપર ચઢવું કે જેનાથી વધારે પરિશ્રમ પડે કે ભય ઉત્પન્ન થાય એવાં સર્વ કામોનો ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ ત્યાગ કરવો.

## મનની ઇચ્છા પ્રમાણે સંતાન પેદા કરવાનો ઉપાય.

આજકાલના વખતમાં સંતાનો મૂર્ખ, અલ્પાયુષી, નિર્બળ, રોગગ્રસ્ત આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ માત્ર આપણા શાસ્ત્રોને ન જોવાં તથા તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ન ચાલવાનુંજ કારણ છે. પ્રિય રસિક યુવાન મનુષ્યો! તમે તમારાં પોતાનાં શાસ્ત્રાનુસાર ચાલો, અને તેના પર લક્ષ આપો તથા તમારા ભાઇ ભાંડુ, મિત્ર સંબંધી-

ઓને શિખામણ આપો કે જૂની મર્યાદાની માફક ચાલે કે જેથી કરીને વિઘ્નતા સંતાનોમાં થાય છે તે દૂર થાય.

પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં એવી ઇચ્છા હોય છે કે, મારાં સંતાન અતિ સુંદર, બુદ્ધિમાન, બળવાન, આદિ પેદા થાય, પરંતુ ઘણાખરા મનુષ્યોનું એવું કહેવું છે કે, એ સર્વ વાતો દૈવયોગેજ બને છે. એમના એ કહેવામાં કંઇ શંકા નથી, પરંતુ એ કહેવું તો જે લોકો જુના માર્ગ પર ચાલતા હતા અને સ્ત્રી સહવાસને માત્ર સંતાનજ ઉત્પન્ન કરવાનો હેતુ સમજતા હતા તેમને માટે યોગ્ય છે, પરંતુ આજકાલના લોકો તેને લહેજ્જત-મોજમઝાહ સમજીને સ્ત્રી સહવાસ કરે છે, અને પોતાની જીંદગીને ખરાબ કરે છે, તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં પછી હાથ ઘસતા બેસે છે અને તેમની અસર સંતાન પર પડે છે તેવાને માટે એ કહેવું યોગ્ય નથી.

એ વાત જાણીતી છે કે, જો પુરૂષનું વીર્ય બળવાન હશે તો પુત્ર અને જો સ્ત્રીનું બળવાન હશે તો પુત્રી થશે, અને જો બંનેનું બળ એકસરખું-સમાન હશે તો નપુંશક ઉત્પન્ન થશે. એક યુનાની હકીમ સાહેબનું વચન છે કે, જ્યાં સુધી સ્ત્રીનું વીર્ય ઉત્તમ અને બળવાન ન હોય ત્યાંસુધી ગર્ભાધાન નહિ થાય, પરંતુ મર્દનું વીર્ય સ્ત્રીનાથી જરૂર બળવાન હોવું જોઇએ.

**સંતાન ઉત્પન્ન કરવા લાયક પુરૂષ**—જેનું બળવાન શરીર છે, જેની મોટી છાતી છે, એટલે પહોળી છાતી છે, જેના અંડકોશ પરની રગો ચમકતી હોય છે, જેના પેઢુપર વાળ વધારે હોય છે, જેના વીર્યના ડાઘ કપડા પરથી જતા રહે છે એવા પુરૂષથી સંતાન વધારે પેદા થાય છે.

**સંતાન ઉત્પન્ન કરવા લાયક સ્ત્રી**—જેનું શરીર નરમ-સુંવાળું છે, મુખપર સુંદરતા છે, અને જેને આર્તવ વખતસર આવે છે, એટલે ૨૪ કે ૨૫ દિવસ પછી આવે છે, અને તેના ડાઘા કપડા પરથી જતા રહે છે, એવી સ્ત્રીને સંતાન વધારે પેદા થાય છે.

રજસ્વલા સ્ત્રી શુદ્ધ સ્નાન કરી જો સ્વપ્નમાં વીર્યપાત કરે અથવા બે સ્ત્રીઓ મદાંધ થઇ આસપાસમાં વીર્યપાત કરે, અને તે વીર્ય ગર્ભાશયમાં જઇ ઠરી જાય તો તેવી સ્ત્રીને દરેક માસે ગર્ભનાં ચિન્હ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ચોથે ત્રીજે, પાચમે માસે સર્પ, વીંછી અથવા પીંડાકાર જેવો ગર્ભ પેદા થાય છે.

દરેક મનુષ્યને જરૂરનું છે કે, પોતાની સુવાની જગાને સાફ રાખવી તથા દેવતાઓની અને સારી સારી છબીઓ આદિથી તેને સુશોભિત કરવી, તથા કપડાં અને બીછાનું વગેરે પણ પવિત્ર રાખવું, તાજી હવા આવે તે માટે બારી જાળી વગેરે અવસ્ય રાખવાં, કારણ કે, એ સર્વ આરોગ્યતાને વધારનારાં છે. વળી શરીર પર ખુશબોદાર સુગંધીત તેલનું મર્દન કરવું અને સુતી વખતે તળાવપર તથા પગના તળીયાંપર તેલ ચોળવું, ને ગરમ અથવા તાજા પાણીથી સુતી વખતે હાથ પગ ધોઇ નાખવાથી અત્યંત લાભ થાય છે. અને ઉંઘ પણ સારી આવે છે.

સુશ્રુત ઋષિએ લખ્યું છે કે, ગર્ભવતી સ્ત્રીનું મન જે વસ્તુમાં વધારે હોય તેની અસર સંતાનપર અવસ્ય થાય છે. દાખલા તરીકે જો ગર્ભવતીનું મન રાજાને જોવાનું અથવા એવાજ બીજાં કમ કરવાનું હશે તો સંતાનમાં રાજકુમારના જેવી આદત આવશે. જો સ્ત્રી એ વખતે સારાં સારાં વસ્ત્રાભુષણ વગેરેમાં મન રાખશે તો સંતાન પણ તેનેજ પસંદ કરશે.

એવી રીતે જેવાં સંતાન પેદા કરવાની તમને ઇચ્છા હોય તેવી રીતે ગર્ભવતી સ્રીને આહારવિહાર કરાવવો. દ્રષ્ટાંત તરીકે—જો સંતાનને બુદ્ધિમાન બનાવવું હોય તો ગર્ભવતીને નીતિશાસ્રાદિ વાંચવાં અથવા સંભળાવવાં. અને જો મહાત્મા વગેરે બનાવવું હોય તો ગર્ભવતીને યોગનાં પુસ્તકો સંભળાવવાં અને જો ચિત્રકાર બનાવવાની ઇચ્છા હોય તો ચિત્રકારનું કામ ગર્ભવતી ને શિખવવું તથા જો બહાદુર બનાવવું હોય તો બહાદુરીની વાતો સંભળાવ્યા કરવી, બીજું કારણ કે શરીરનાં અંગ પ્રત્યંગનું ઉપજ થવું એ સ્વભાવ અને કર્મનેજ અનુસરી હોય છે.

માસિક ધર્મથી નિવૃત થયા પછી સ્રી સ્નાન કરીને જે મનુષ્ય અથવા સ્રીનું કિંવા જેવા ચિત્રાદિનું દર્શન કરે છે—તેને જુએ છે, અને જો તે સમયમાં ગર્ભ રહે છે તો તે સંતાન એવી શીકલ સુરતનું થાય છે; માટે દરેક સ્રીએ માસિક ધર્મના ચોથા દિવસના સ્નાન પછી પોતાના પતિના મુખનુંજ દર્શન કરવું. જો પોતાના પતિની સીકલ સુરત ખરાબ હોય તો કોઈ સુંદર મનુષ્યને અથવા દેવની છબીને કે મૂર્તિને જોવી. યુરોપ અમેરિકાદિના વિદ્વાનો પણ આ વાતને માને છે; અને જેવાં માબાપ હોય છે તેના જેવી સુરત શિકલ તથા આરત સંતાનમાં અવશ્ય દ્રષ્યમાન થાય છે.

વળી ગર્ભિણીનું બચ્ચું માતાના રૂધિરમાંથી પોષણ મેળવે છે. માતા જે વસ્તુ ખાય છે પીએ છે તેનાથી રૂધિર બને છે. જ્યારે ખાવા પીવાની વસ્તુઓમાંથી રૂધિર બને છે તો એની અસર રૂધિર પર થાય છે. અને મનની ઇચ્છાની અસર રૂધિરમાં થાય છે તથા રૂધિરની અસર સંતાનપર થાય છે, માટે ગર્ભવતી સ્રીને ઉત્તમ હલકું

ભોજન કરાવવું અને અહાર વિહાર પણ સારાં રહેવાં જોઇએ, એવું કરનારનાં સંતાન સારાં ઉત્પન્ન થાય છે.

## ગર્ભમાં અંગોનું બનવું.

ગર્ભનું સ્વરૂપ—આકાર પહેલા મહિનામાં કલક "(દ્રવરૂપ સાદું) થાય છે, બીજા મહિનામાં શીત અને ઉષ્ણ તથા વાયુથી પરિપક્વ થઈ પિંડાકારના આકારમાં બની જાય છે; પરંતુ એ જો ગોળ હોય તો પુત્ર, મુઠીયા જેવો આકાર હોય તે પુત્રી, તથા જો રસોળી જેવો હોય છે તો તે નપુંશક બાળક ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રીજા મહિનામાં હાથ પગ અને પાંચમા મહિનામાં શાખાઓ નીકળે છે. ચોથા મહિનામાં સર્વ અંગના ભાગ ફુટીને પ્રગટ થાય છે, અને એજ માસમાં ચેતનતા પણ પ્રગટ થવા લાગે છે. તેથી બે હૃદય સ્ત્રીનાં એટલે એક પોતાનું અને બીજું બાળકનું એ વખતે થાય છે. એ વખતે સ્ત્રીને જેવા અહાર વિહારની ઇચ્છા થાય અને જો તે ગર્ભને હાનીકારક થઇ પડે તેમ ન હોય તો તે તેને અવસ્ય આપવાની તજવીજ કરવી જોઇએ.

પ મા મહિનામાં મનમાં અધિક ચેતનતા આવી જાય છે અને છઠ્ઠા મહિનામાં બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સાતમા માસમાં સંપૂર્ણ અંગ અને સર્વ પ્રત્યંત સ્પષ્ટરૂપથી સ્પષ્ટ બની જાય છે. ૮ આઠમા મહિનામાં બીજાં અંગોની પણ પુષ્ટિ થઇ જાય છે. પરંતુ ઓજ સ્થીર નથી થતું, અને નવમા મહિનામાં—કેટલીક સ્ત્રીને દશમા મહિનામાં સર્વ અંગ પરિપૂર્ણ થઇ બાળક ઉત્પન્ન થાય છે.

## ગર્ભમાં બાળકની પુષ્ટી.

માતાના રસનું વહન કરનારી નાડીમાં ગર્ભસ્થ બાળકનો નાળ

લાગેલો હોય છે. એ માતા જે આહાર કરે છે તેના રસને તથા વીર્યને ગ્રાસ કરી લે છે. એના સારભુત રસથી ગર્ભસ્થ બાલકની બુદ્ધિ બંધાય છે. અને જ્યાં સુધી અંગ પ્રત્યંગ પેદા થતાં નથી ત્યાં સુધી માત્ર પિંડાકારજ હોય છે, તથા ગર્ભની નાભી નાડી જેવી નથી થતી ત્યાં સુધી માતાના શરીરનું સારભુત દ્રવ્ય બાળકનું પોષણ કરે છે.

## ગર્ભમાં પ્રથમ અંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

એને માટે પ્રત્યેક મુની જુદું જુદું કહે છે. જેમ કે કૃતવીર્ય કહે છે કે, પ્રથમ હૃદય બને છે. પરાશર પ્રથમ નાભી કહે છે. માર્કન્ડેય પ્રથમ ચેષ્ટા કહે છે, ગૌતમ પ્રથમ મધરા કહે છે, પરંતુ ધનવંતરી પણ કહે છે કે બાળકનાં સર્વ અંગ પ્રત્યંગ એક સાથેજ પેદા થાય છે. અને તે સુક્ષ્મ હોવાને લીધે જણાતાં નથી. જેવી રીતે કાચી કેરીમાં ગોટલી વગેરે પ્રથમ દેખાતી નથી તેવી રીતે તે અંગ પ્રત્યંગનું હોવા છતાં પણ તે સુક્ષ્મ હોવાને લીધે જણાતાં નથી.

જેવી રીતે વૈદક શાસ્ત્રમાં અંગ પ્રત્યંગ બનવાનું લખ્યું છે તેવીજ રીતે જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પણ છે અને તેનું ગ્નાન હોવું પણ જરૂરનું છે તેથી તેમાંથી પણ કેટલીય હકીકત ટુંકામાં નીચે લખવામાં આવે છે.

## જ્યોતિષ મત પ્રમાણે અંગોનું બનવું.

ગર્ભાધાન રહે ત્યારથી એક માસ સુધીમાં રૂધીર અને શુક્ર મળે છે. અને તેનો સ્વામી શુક્ર છે. બીજે મહિને ઘનરૂધીર શુક્ર જામીને પિંડાકાર બને છે, તેનો સ્વામી મંગલ છે. ત્રીજા મહિનામાં પિંડ પર અંકુર મુખ, હાથ પગ નીકળે છે તેનો સ્વામી બ્રહસ્પતિ છે. ચોથા માસમાં હાડકાં પેદા થાય છે, તેનો સ્વામી સૂર્ય છે. પાંચમા માસમાં ચર્મ લોમ પેદા થાય છે. તેનો સ્વામી ચંદ્રમા છે.

છઠ્ઠા માસમાં રોમ વાળ પેદા થાય છે તેનો સ્વામી શની છે. સાતમા માસમાં ચેતના હાથ પગનું હાલવું થાય છે તેનો સ્વામી બુદ્ધ-ચંદ્રમા છે. અને દશમા માસમાં જન્મ થાય છે તેનો સ્વામી સૂર્ય છે. હવે એ ગૃહોનો યોગ પીડિત થાય છે તો તે માસમાં એટલે જે માસમાં ગૃહપીડિત થાય છે તે માસમાં ગર્ભપાત થાય છે. એ પ્રમાણે જો નિર્બળ ગૃહ હોય તો પીડા થાય છે અને જો શુભ ગૃહ હોય છે તો ગર્ભને પુષ્ટ બનાવે છે, માટે ચતુર મનુષ્યને જરૂરનું છે કે ગર્ભણીને જે માસમાં પીડા થાય તે માસમાં જે ગૃહો હોય તેનો ઉપાય કરીને ગૃહની શાંતિ કરવી.

બુધ લગ્ન માં અને સર્વ ગૃહ નિર્બળ હોય તો બાળકનું શીર અથવા હાથ પગ એ ગણા થશે, ચંદ્રમા વૃષમાં હશે અને સર્વ ગૃહ ભસન્દિ કર્ક વૃશ્ચિક, મીન એના અન્ત્ય નવાંશમાં હોય તો ગર્ભમાં બાળક મુંગું થશે પરંતુ એ યોગમાં ચંદ્રમા પર શુભ ગૃહની દ્રષ્ટી હશે તો વિશેષ આયુષ્ય થતાં બાળક બોલતાં શીખશે. શનિ, મંગળ, બુધના રાશિ નવાંશકમાં હોય તો બાલકને ગર્ભમાંથીજ દાંત ઉગેલા આવે છે, પણ જો કર્કનો ચંદ્રમા લગ્નમાં હોય તો વિશેષ આયુષ્ય થતાં દાંત આવશે.

શનિ મંગલ પૂર્ણ જૂએ તો બાળક કદરૂપું થાય, મીન ચંદ્રમા લગ્નમાં શ. મં. ચં. ની દ્રષ્ટિ સહિત હોય તો બાળક લંગડું થાય. એ પ્રમાણે એ શુભ ગૃહ હોય તો શુભ ફળ થાય છે અને અશુભ હોવાથી અશુભ ફળ થાય છે.

જે પ્રકારે સ્ત્રીઓને પ્રદર, વંઝયારોગ થાય છે, તેવી રીતે ગર્ભવતી સ્ત્રીને પણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જાણવાની પણ જરૂર છે માટે તેને પણ સંક્ષિપ્તમાં વૈદક શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આ નીચે લખવામાં આવે છે.

## ગર્ભપાત રોગોત્પતિ.

ઘોડા વગેરેની સ્વારી, ગાડી વગેરેમાં બેસીને તથા પગથી મુસાફરી કરવાથી અને નીચા નમીને તથા દોડીને ચાલવાથી, ઉપવાસથી અજીરણ પર ભોજન કરવાથી, ઉંચેથી પડવાથી, ભયભ્રમવાથી, દોડવાથી ધક્કો–ઘા લાગવાથી, વિષમ રીતે સુવાથી અથવા વિષમ રીતનું આસન વાળી બેસવાથી દસ્ત, પિશાબ વગેરેને રોકવાથી, તીખી, ઉની, સુકી, લુખી, વસ્તુઓનું સેવન કરવાથી, તથા દસ્ત વગેરે લાગી જવાથી જેવી રીતે ઝાડ પરથી ફળ તુટી પડે છે તેવી રીતે ગર્ભ પણ પોતાના બંધનમાંથી છુટી જાય છે, અને પછી છુટો થએલો ગર્ભ ગર્ભાશયથી નીકળી યકૃત, પ્લીહા અને આંતરડા દ્વારા ફરતો થઇ જાય છે. અને સમાન વાયુ તેના ઉદરને ક્ષુભિત કરી દે છે. પછી એના ઉદર પેટના સંક્ષોભથી અપાન વાયુ વિરૂદ્ધ ગતિ કરી હતવાડા તથા ઉદર વગેરેમાં શુલ, આફરો વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરી ગર્ભને પીડીત કરે છે. અને પછી તે છુટો ગર્ભ અયોગ્ય રીતથી આવીને દ્વાર પર રોકાઇ જાય છે, તેનેજ મૂઢ ગર્ભ કહે છે.

ગર્ભ રહે તે દિવસથી ચાર માસ સુધી ગર્ભ સ્ખલીત થાય તો તેને ગર્ભસ્રાવ કહે છે, અને તે પછી સ્ખલીત થાય તો ગર્ભપાત કહેવાય છે.

મૂઢ ગર્ભ ચાર પ્રકારનો થાય છે, પરંતુ એ કહેવું બરોબર નથી કેમકે જ્યારે એ વિગુણ અપાન વાયુ કરી પીડીત થયેલો ગર્ભ અનેક પ્રકારથી આપત્ય માર્ગને પ્રાપ્ત થઇ જાય છે તો જે પ્રકારે એ માર્ગ રોકી દે છે તે પ્રકારે તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડે છે. તેથી તેને આઠ પ્રકારનો પણ કહે છે.

૧. **કીલક મૂઢ ગર્ભ**—જે હાથ પગ ઉંચા કરીને મસ્તકથી સ્ત્રીઅંગના મુખને કીલાની પેઠે રોકી લે છે તેને કીલક કહે છે.

૨. **પ્રતિખુટ મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ**—જે બંન્ને હાથ પગ બહાર કહાડી મધ્યાશરથી સ્ત્રીઅંગના મુખપર આવી અટકી જાય છે તેને પ્રતિખુટ કહે છે.

૩. **વીજક મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ**—જે બંને ભુજાઓની મધ્યમાં શિર કરીને ગુપ્ત અંગ દ્વારને રોકી લે છે તેને વીજક કહે છે.

૪. **પરિઘ મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ**—જે આડો તેડો-તીરછો થઇ માર્ગને વજ્રની પેઠે રોકે છે તેને પરિઘ મૂઢ ગર્ભ કહે છે.

ઉપર લખેલા ચાર પ્રકારના મૂઢ ગર્ભ તો મુનિયોએ કહ્યા છે, પરંતુ બીજા વૈદ્યોએ બીજા ચાર પણ લખ્યા છે. જેવા કે, ૫ બન્ને હાથોથી માર્ગને રોકી લે, ૬ માથુ તથા વાંકો વળી માર્ગને રોકી લે. ૭ પગથી માર્ગને રોકી લે. અને ૮ નીચે મુખ કરીને માર્ગને રોકી લે. એવી રીતે બીજા ચાર પ્રકારના મૂઢ ગર્ભ કહેવાય છે.

## સાધ્ય મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ.

જે ગર્ભણીને પીડા હોય અને શરીરની ઇંદ્રિયો પોતપોતાનું કાર્ય કરી શકે અને ચેષ્ટા સારી તથા નીચે લખેલા અસાધ્ય લક્ષણથી વિપરીત હોય તો તે સાધ્ય મૂઢ ગર્ભ જાણવો.

## અસાધ્ય મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ.

જે ગર્ભણીનું મસ્તક, શરીર ઠંડુ હોય, મૂર્છાગત હોય, કુખની નસો નળીઓ અને પેટમાં શુળ વધારે હોય તો તે અસાધ્ય મૂઢ ગર્ભ જાણવો.

## મૃતક ગર્ભનાં લક્ષણ.

પેટમાં બાલકનું હાલવું ચાલવું બંધ થવું, ગર્ભવતીના શરીરનો રંગ કાળો, લીલો, પીળો વગેરે થઇ જવો તથા શ્વાસમાંથી મુડદાના જેવી દુર્ગંધ આવવી પેટમાં શૂલ વધારે થવું વગેરે મૃતક ગર્ભનાં લક્ષણ છે.

## ગર્ભમાં બાળક મરવાનું કારણ.

પેટમાં વધારે ચોટ લાગવાથી, માતાના ભાઇભાંડુ કે ધનનો નાશ થવાથી તથા વિયોગથી, જખમ લાગવાથી, માનસિક દુઃખ થવાથી અને કોઇ પ્રકારના રોગથી બાળક પેટમાં મરી જાય છે.

## અનન્ય ગર્ભ રોગ લક્ષણ.

ઘણા અન્નપાનથી, મિથ્યા આહારવિહારથી, વધારે રાત્રી સુધી જાગરણ કરવાથી, દિવસે સુવા વગેરેથી, સ્ત્રીના ગુપ્ત અંગમાં રહેનારો વાયુ કોપીત થઇ માર્ગને રોકી દે છે તથા ઉર્ધ્વ ગતિથી કોઠામાં જઇ ગર્ભને પીડિત કરતો ગર્ભાશયનું દ્વાર રોકી લે છે. જેથી ગર્ભનું મુખ બંધ થવાથી શ્વાસ રોકાઇને એ બાળક મરી જાય છે અને મૃતક બાળક ફુલી જઇ ગર્ભીણીના પેટમાંનો સર્વ માર્ગ રોકી લે છે તેથી તેનું હૃદય રોકાઇ જાય છે—તેના પર વધારે દબાણ આવે છે, અને સ્ત્રી પણ મરી જાય છે. એને યોન સ્વરણ રોગ કહે છે. અને એ રોગ મૃત્યુતુલ્ય—અસાધ્ય રોગ છે.

પ્રસ્તુતા સ્ત્રીના મિથ્યા અહારવિહારથી વાયુનો કોપ થઇ ગર્ભાશયમાંથી નીકળેલા લોહીને રોકીને તેનું હૃદય, મસ્તક અને પેઢુમાં શૂલ ઉત્પન્ન કરે છે એને મક્કલ રોગ કહે છે.

## ગર્ભના રોગોની ઔષધી.

૧ સ્ત્રીના હાથે પગે કાકલહરીનું મૂળ બાંધવાથી તત્કાળ સુખ પૂર્વક બાળક જન્મે છે.

૨ સ્ત્રીના હાથપગમાં કુકર, ભાંગરો, પાઢની જડ બાંધવાથી સુખરૂપ બાળક જન્મે છે.

૩ બીજોરાની જડ-મૂળને મહુડાના પાણીમાં વાટીને-ઘસીને પાવાથી સુખરૂપ પુત્ર જન્મે છે.

### ચોપાઈ.

(૧) કેવળ પાઠા પત્ર પિસાવે, તાકો દુગ્ધસો નારી પિયાવે,
(૨) વાસા પત્રકો રસ નિકલાવે, ગોની લેપકર સુખ પાવે.
(૩) મુનેઠી અવર બિજોરા મુલ, પાસે મધુ મિલાય સમતુલ.

પીએ તાકો ઘૃતકે સંગ; સુખ પ્રસુત હોયે દુઃખ ભંગ.

કેથ, કટિયાલીવેલ, પટોલ અને સાઠી એ સર્વની જડો-મૂળ દુધમાં પકાવીને આઠમા માસે પીવાથી ગર્ભની પુષ્ટી થાય છે અને ગર્ભપાતનો ભય દૂર થાય છે.

૫ મૂલહઠી; સાલવૃક્ષનાં બી, ક્ષીર, કાકોલી, દેવદારૂ, કાળા તલ, લખ્યારી, રામપીપલ, શતાવરી, કમળનાળ, જવાસા, ગૌરીસર, રાસના, કટિયાલી, સિંઘોડા, કિશોરા, દ્રાક્ષ અને સાકર એને ઉકાળીને ૭ મા માસમાં એકઅઠવાડીયું પાવાથી સર્વ પ્રકારના રોગની શાંતિ થાયછે.

૬ સુંઠ, મુળહઠી, દેવદારૂ, ક્ષીર, કાકોલી, કમલગઠો, મજીઠ, એનો કવાથ દુધમાં ઉકાળીને દુધ રહી જાય ત્યારે દશમા માસમાં પાવાથી સર્વ ઉપદ્રવ શાંત ગઇ ગર્ભ નિરોગી રહે છે.

૭ જો ગર્ભવતી સ્ત્રીને પીડા થતી હોય, અને બાળક ન જન્મતું હોય તથા વધારે દુઃખ થતું હોય તો નીચે લખેલા મંત્રને સાતવાર ભણીને પાણીને ફુંક મારી તે પાણી પાવાથી તુરત વગર દુઃખે બાળક જન્મે છે.

મંત્ર ૧—ઓઇહા મૃતશ્ચ શોમસ્ય ચિત્ર માનુસ્ય ભાવિની, ઉચ્ચે આવા શ્રત્રુવર્ગોં મદરેની બસન્તુતે, ઇદમ મૃતમપાંસ મુક્ત ગૈતબલ ઘમર્ભમિમંવિ સ્ત્રી, તદનલ બલાર્ક બાસ બસતે સહલબણાં ભુર્ધેર્દિ શંતુ શાન્તિ. મુક્તા યાશાવિ પાશાંચ મુકતા સૂર્યેણ રક્ષમગઃ મુક્તઃ સર્વ મબ્યાન્દગર્ભરાહયે માચિર મારિચ સ્વાહાઃ ।

પવિત્ર થઇને આ યંત્ર ભોજપત્ર પર લખી તેને ધુપ દઇ ગર્ભવતી સ્ત્રીને ગંગાજલમાં ધોઇને પાવાથી તુરત બાળક જન્મે છે.

| | | |
|---|---|---|
| ૧૬ | ૨૦ | ૧૨ |
| ૬ | ૯ | ૧૪ |
| ૮ | ૧૮ | ૪ |

## સુતિકાગ્રહ—સુવાવડ ખાનું.

જ્યારે ગર્ભવતી સ્ત્રીને નવ માસ નિર્વિઘ્નપણે પુરા થાય તે વખતે શુભ તિથિ વાર નક્ષત્રાદિ જોઇને પ્રસવસ્થાન—સુવાવડના ઓરડામાં પ્રવેશ કરાવવો. જુના મહર્ષિઓએ સ્થાન માટે જુદુ જુદુ લખ્યું છે, પરંતુ એ વખતે માત્ર એટલું યાદ રાખવું કે એ સ્થાનમાં ભેજ—ભીનાશ ન હોવી જોઇએ તથા વધારે હવા ન આવે તથા લીપી ધોળીને પવિત્ર—સ્વચ્છ કરેલું હોય તથા તેમાં સુવાવડ વખતે જે જે વસ્તુઓની જરૂર પડે તે તે વસ્તુઓ તેમાં તૈયાર રાખેલી હોવી જોઇએ.

## બાળક ઉત્પન્ન થવાનાં ચિન્હ.

એ વખતે બન્ને કુખો ઢીલી પડી જાયછે. હૃદયનો બંધ છુટી જાય છે. સાથળોમાં પીડા થવા લાગે છે એવા ચિન્હો થાય એટલે જાણી લેવું જોઇએ કે, પ્રસવ જલદી થવાનો છે તથા જે વખતે કમર તથા પીઠની આસપાસ ચારે તરફ પીડા તથા વારંવાર મલ-મુત્રની હાજત થવા લાગે તથા ગુપ્ત અંગમાંથી કફ જેવું પાણી પડવા લાગે એટલે તુરત જલદીથી પ્રસવ થશે એવું જાણવું.

## બાળક જન્મે તે પહેલાં શું કરવું ?

જે સ્ત્રીને પ્રસવ થવાનો હોય તેને પ્રથમ શરીરે મીઠું તેલ ચોળવું. પછી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવી મંગલયુક્ત સ્વસ્તિવાચાન તથા પરમાત્માનું ધ્યાન વગેરે કરાવવું તથા દુધ પાવું તથા પ્રસુતાની નીચે નરમ બીછાનું બીછાવી માથા નીચે તકીઓ મુકી સ્ત્રીને બેસાડવી. સાથળોને ઉંચી તથા પહોળી રખાવવી તથા જે માણસોથી તે શરમાય તેમને તેની પાસે આવવા દેવાં નહી. તેની પાસે એકેક વૃદ્ધ જાણીતી બાઇઓ તથા બે ચતુર દાઇઓ-સુયાણીઓ તેની પાસે હાજર રાખવી. સ્ત્રીના ગુપ્ત અંગમાં ચીકાશ લગાડી દેવી તથા જે વખતે એ દ્વારમાંથી પાણી જેવો પ્રવાહી આવવા લાગે તે વખતે સ્ત્રીને દાઇએ કહેવું કે મોં બંધ કરીને પાછો શ્વાસ મુક તથા કરાંજ અને જ્યારે ગર્ભ નાડીમાંથી છુટી જાય તે વખતે જરા જોરથી કરાંજવું. એ પ્રકારે કરતાં જ્યારે બાળક મુખદ્વાર પર આવી જાય એટલે એથી પણ જરા વધારે શ્વાસ મુકવાથી તથા પેટને સહેજ નીચલી બાજુ દબાવી આપવાથી બાળકનો જન્મ થશે.

## બાળક જનમ્યા પછી શું શું કરવું ?

જે વખતે બાળકનો જન્મ થઇ જાય એટલે તેના શરીર ઉ-પરથી જરાયુ સાફ કરી બાળકના મુખને સીંધાલુણ તથા ઘીથી શુદ્ધ કરવું. પછી રૂનું પોળીયું ઘીમાં પલાળીને તાળવાપર લગાડવું તે પછી નાળને આઠ આંગળ ભરીને સુતરના દોરાથી બાંધી લેવો પછી બાકીના નાળને કાપી નાંખવો. અને પેલા બાંધેલા દોરાને બાળકની ડોકમાં બાંધી દેવો. તે પછી જાત કર્મ કરી અનંતમૂલ, બ્રહ્મીનો રસ અને સોનાના વરખ મેળવીને અનામિકા આંગળીથી બાળકને ચટાડવાં તથા ખરેટીના તેલને બાળકના શરીરપર ચોળી કેળનાં પાંદડાંનાં કવાથથી તથા રાલાદિના પાણીમાં સોનાચાંદીને છમકારી સમયાનુસાર ગરમ જળથી સ્નાન કરાવવું.

પ્રસુતા સ્ત્રીને ત્રણ ચાર દિવસ પછી સ્તનમાં દૂધ આવે છે. તેથી પહેલે દિવસે મધમાં ઘી અને અનંત મૂળ મેળવી ત્રણ વખત બાળકને ચટાડવું અને બીજે તથા ત્રીજે દિવસે લક્ષમણાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું અને ચોથે દિવસે સ્તનમાંથી પ્રથમ નીકળતું દુધ થોડું કાઢી નાખી પછી પ્રસુતાનું—માતાનું દુધ બાળકને ધવડાવવું, અને ત્રણ ભાગ ઘી તથા એક ભાગ મધ મેળવીને બે વખત બાળ-કને ચટાડયા કરવું.

## પ્રસુતા સ્ત્રી—સુવાવડીના નિયમ.

પ્રસુતા સ્ત્રીએ ગર્ભથી નિવૃત્ત થઇને ગરમ તથા દેશાનુંસાર ઔષધીથી સિદ્ધ કરેલા પાણીનું સેવન કરવું, અને જો રક્તનો દોષ વધારે રહી ગયો હોય તો તે દિવસે પીપર, પીપરીમૂલ, ગજપીપર, ચિત્રક અને સુંઠના ચૂરણને ગોળની સાથે પાણીમાં ઉકાળીને સેવન

કરવું તથા દેશકાલને અનુસરીને આએ એ વખતે ઘણી હોશિયારી રાખીને ચાલવું જોઇએ, કારણ કે સહેજ ભૂલ થઇ જતાં અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. એ વખતે સ્ત્રીને શરદી વગેરેથી બચવું જોઇએ. એ વખતે તાવ વગેરે ન દાખલ થાય તે માટે દશમૂળનો કાઢો-ઉકાળો પીવો એ લાભ કરતા છે.

## બાલ રોગ.

પ્રસુતા સ્ત્રીના ગેરવાજબી આહારવિહારથી દુધ દુષિત થઇ બાળકોને અનેક પ્રકારના રોગ પેદા થાય છે. જેમાં વાતાદિ દોષ હોય તે વાતરોગ, તેવીજ રીતે કફરોગ, પીત્તરોગ વગેરે રોગ બાળકને ઉત્પન્ન થાય છે.

## દુષિત દુધનાં લક્ષણ.

જે દુધ સ્વાદમાં કસાયેલું તથા પાણીપર તરે તેને વાત દુષિત જાણવું.

જે દુધ કડવું, ખાટું, તથા પીળી રેખાઓથી યુક્ત હોય તેને પિતદુષિત જાણવું.

જે દુધ ચીકણું અને ભારે હોય તેને કફ દુષિત જાણવું.

એવી રીતે બે અથવા ત્રણે દોષથી પણ તે દુષિત થાય છે. તેથી ચતુર મનુષ્યને ઉચિત છે કે જે રોગથી દુધ દુષિત થાય તેનો ઉપચાર કરવો અને તાવ વગેરે રોગ બાળકોને મોટા માણસોની પેઠેજ થાય છે પણ તે ઉપરાંત જે જે રોગ બાળકોને થાય છે તે દશ જાતના થાય છે.

૧ પેટમાં શૂળ, હૃદયમાં પીડા શરીર વિવર્ણ, વમન, ભ્રમ, ભોજનમાં અરૂચી, અને અતિસાર એ સર્વ સાથે તાવ હોય તો કૃમીજન્ય તાવ જાણવો.

**૨ કુકૂણ રોગ લક્ષણ**—એ રોગ બાળકોની આંખોમાં દુધના દોષથી થાય છે. એમાં આંખોમાં ખુજલી, પાણી વહેવાથી બાળક કપાળ, આંખોનાં પોપચાં અને નાકને ઘસે છે અને સૂર્યનું તેજ તેને દુઃખરૂપ થઇ પડે છે.

૩ ગર્ભવતી માતાનું દુધ પીવાથી જે કાસ, મન્દાગ્નિ, ઉલટી, તંદ્રા, કૃશતા, અરૂચી અને ભારેપણું હોય તો તેને પારિગર્ભ રોગ જાણવો જોઇએ.

૪ કાપીત કફથી તાળવાની ઉપર કાંટા થઇ તાળવું બેસી જઇ ખાડો પડવાથી બાળકને દુધ પીતાં-ધાવતાં દુઃખ થાય છે, તેનો મળ પાતળો, તૃષા, વાંતિ, નેત્ર, કંઠ અને મુખ રોગીષ્ટ થઇ પોતાની ગર્દન-ડોકું પણ તે ટટાર રાખી શકતું નથી એ રોગને તાલુકંઠ રોગ કહે છે.

**૫ મહાપદ્મ વિસર્પ રોગ લક્ષણ**—ત્રિદોષથી બાળકને પેઢું અને મસ્તકમાં કમળના આકારે કાનપટીથી હૃદય સુધી જનારો, અથવા હૃદયથી ગુદા પર્યંત જનારો એ રોગ અસાધ્ય થાય છે.

**૬ કુંટી ગુદાપાક રોગ લક્ષણ**—બાળકની કુંટી તથા ગુદા પાકી પીડા થવાથી એ રોગ કહેવાય છે.

**૭ અહિ પુતમાં રોગ લક્ષણ**—જે બાળકની ગુદા હમેશાં મળમૂત્ર યુક્ત તથા લાલ જેની રહે છે, અને જેના ધોવા કે લુછ-

વાથી તથા તપાવવાથી તેમાં ખુજલી થઇ ફોલ્લા થાય છે અને તે-માંથી પાણી ઝરતું રહે તો તેને એ રોગ જાણવો.

**૮ અજગલ્લી રોગ લક્ષણ**—જેના શરીરમાં ચીકણી લાલ મોં વગરની ફોલ્લીઓ થાય તો તેને એ રોગ જાણવો.

**૯ દંત રોગ લક્ષણ**—દાંત ઉગતી વખતે અનેક પ્રકારના રોગ જ્વર, વમન, ક્ષીણતા મસ્તક નેત્ર પીડા, ચક્કર આવવાં, વગેરે અનેક રોગ થાય છે અને તેના નીકળી જવાથી આપોઆપ શાંતિ થઇ જાય છે.

**૧૦ બાલગ્રહ રોગ લક્ષણ**—એ રોગ નવ પ્રકારનો થાય છે. ૧ સ્કંધ ગ્રહ, ૨ સ્કન્દાપસ્માર, ૩ શકુની, ૪ રેવતી, ૪ પુતના, ૬ અંધપુતના ૭ શીતપુતના, ૮ મુખમંડપુતના, ૯ નૈગમય એવા નવ છે.

પ્રથમ જે વખતે બાળક બિમાર થાય તે વખતે કોઇ ચતુર વૈદ્ય પાસે તેની ચિકિત્સા કરાવવી, તથા ખુદ પોતે પણ જોવું કે કયા પ્રકારનો રોગ છે. પછી જે પ્રકારનો રોગ હોય તેને અનુસરીને વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઔષધી કરવી.

**૧ ઔષધી**—અતિવિષ, બેલગિરી, ધાયનાફુલ, ઇંદ્રજવ, લોધ, ધાણા, નેત્રવાલાનું બે માસા ચુરણ અથવા ક્વાથના સેવનથી જ્વર અતિસાર દૂર થાય છે.

૨ બેલનાં ગુદા, ધાયનાં ફુલ, નેત્રવાળા, ગજપીપળ, અને લોધનો ક્વાથ મધની સાથે સેવન કરવાથી અતિસાર મટે છે.

૩ ગોરખમુંડી અને ખસના ક્વાથથી અથવા હળદર અને કુટનુ ચંદન સાથે ઘસી લેપ કરવાથી સર્વ ગ્રહ દોષ દૂર થાય છે.

૪ સરસીઆં, સાપની કાંચળી, વજ, કાટલહરી, ઉંટના વાળ અને બકરાના વાળ, મેંઢાનાં સીંગડાં એ સર્વને મંત્ર સાથે મેળવી તેને ધુણી દેવાથી સર્વ ગ્રહ રોગ દુર થાય છે.

૫ બાજુએ બતાવેલા યંત્રને ભોજપત્ર પર લખી બાળકના ગળામાં બાંધવાથી ડાકિની આદિ દોષ દુર થાય છે.

| | | | |
|---|---|---|---|
| ૧૩ | ; ૬ | ૧ | ૫ |
| ૭ | ૪ | ૭ | ૧૧ |
| ૩ | = | ૩ | + |
| ૧ | ૨ | ૩ | ૦૪ |

પવિત્ર થઇ નીચે લખેલા મંત્રથી મોરપીંછ અથવા લીંબડાદિની ડાળીથી ૨૧ વખત મંત્ર ભણી ઝાડો નાંખવાથી સર્વે ભૂતાદિ રોગ દૂર થાય છે.

ઓં નમો ભગવતે નારસિંહાય ઘોર રૌદ્ર મહિષા સુર રૂપાય તૈ-લોક્ય ડંબરાય રૌદ્ર શૈત્ર પાલાયે હ્રોં હ્રોં ક્રી ક્રી ક્રિમિતિતાડય તાડય ૨ મોહ્ય મોહ્ય દ્રભિ દ્રભિ ક્ષોભય ક્ષોભય આભિ, આભિ, સાધ્ય, સાધ્ય, હ્રીં હ્રદય અશક્તયે પ્રીતી લલાટે બંધય ૨ હ્રીં હ્રદય સ્તભ્ય ૨ ક્લિ ક્લિંપ હ્રીં ડાકની પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય શાકીની પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય ભૂત અદ્રુરિસ્વાહા રાક્ષસે પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય બ્રહ્મ રાક્ષસે પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય આકાશ પ્રચ્છાદય ૨ સિંહના પુત્રં પ્રચ્છાદય ૨ ઐતે ડાંકની ગ્રહ સાધન ૨ શાકની ગ્રહ સાધન ૨ અનેક મંત્ર ણા ડાંકની શાંકની ભૂત પ્રેત પિશાચાદિ એકાહિ દયાહિક ત્રયાહિંક ચતુર્થિક પંચક વાતિલ પૈત્તિક શ્લેષ્મિક સન્નિપાત, કેસરી ડાંકની ગ્રહાદિ મુક્તં ૨ સ્વાહા ગુરૂ કી શક્તિ મેરી ભક્તિ ફુરો મંત્ર ઈશ્વરો વાચા.

ઇતિશ્રી પહેલો અધ્યાય સમાપ્ત.

# અધ્યાય બીજો.

## શારીરિક વિધાન.

પાંચ તત્વ અને છઠ્ઠી ચેતના ધાતુ એ ૭ વસ્તુઓના યોગથી જે એક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પુરૂષ કહે છે. એક ચેતના ધાતુની પણ પુરૂષ સંજ્ઞા થાય છે, પછી ધાતુભેદે કરીને એ ચોવીશ પદાર્થોનો સમુહ પણ પુરૂષ કહેવાય છે. એ ૨૪ પદાર્થોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

પંચતત્વ ( ૧ પૃથ્વી, ૨ પાણી, ૩ અગ્નિ, ૪ વાયુ, ૫ આકાશ.) ૧૦ ઇન્દ્રિયો ( ૧ કાન, ૨ નાક. ૩ નેત્ર, ૪ જીભ, ૫ નાસિકા, ૬ વાણી, ૭ હાથ, ૮ પગ, ૯ ગુદા, અને ૧૦ લીંગ. ) આઠ પ્રકૃતિ (૧ અવ્યકત, ૨ મહતત્વ, ૩ અહંકાર અને પાંચ તત્વ પ્રકૃતિ ) એ ચોવીશ અને ૧ મન.

## શરીરની કુલ વસ્તુઓનાં નામ.

૭ કલા, ૭ આશય, ૭ ધાતુ, ૭ ઉપધાતુ, ૭ ધાતુઓનો મલ, ૭ ત્વચા, ૩ દોષ, ૯૦૦ નાડી, ૨૧૦ નાડીઓની સંધી, ૨૦૦ હાડકાં, ૧૦૭ ગર્ભસ્થાન, ૭૦૦ નસો, ૨૪ રસ વહેવડાવનારી ધમની નાડીઓ, ૫૦૦ માંસ પેશી, ( સ્ત્રીઓને વીશ વધારે. ) ૧૬ કંદરા શરીરમાં દશ છિદ્ર અને સ્ત્રીઓને ૧૨ છિદ્ર. ૧ કલા ( ધાતુ અને આશયની વચ્ચે જે કોથળી હોય છે તેને કલા કહે છે એટલે જેમાં બાળક રહે છે તે. ) ૧ માંસ ૨ રૂધીર, ૩ મેદ ૪ પ્લીહા, ૫ યકૃત,

૬ જલ, ૭ અગ્નિ, ૮ વીર્યને પ્રથક પ્રથક રાખવાને માટે જે કે ળી છે તેને કલા કહે છે.

અસ્ય ( સ્થાનને કહે છે. ) ૧ હૃદય કફનું સ્થાન, તેની નીચે આમનું સ્થાન, ૩ નાભિ ઉપર ડાબી બાજુએ અને અગ્નિ કોણમાં પિત્તનું સ્થાન છે ( જેમાં તૃષા લાગે છે ) ૫ નાભિ નીચે પવનનું સ્થાન છે, ૬ પેડુમાં મલનું સ્થાન છે, અને તેને મળેલું મુત્રનું સ્થાન છે, ૭ હૃદયની કંઇક ઉપર રૂધિર અને જીવનું સ્થાન છે, તેનાથી વધારે (ગર્ભસ્થાન, ૨ દુગ્ધસ્થાન ૩સ્તન) એસ્રીઓને હોયછે.

૨ ધાતુ—રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ સાત છે. ૪ ઉપધાતુ રસની ઉપધાતુથી સ્રીઓની દુધ, રૂધિરની ઉપધાતુથી રજ, માંસ ઉપધાતુ ચરબી, અસ્થીની દાંત, મજ્જાની કેશ, રજ, શુક્ર ધાતુની ઉપધાતુ છે.

૫ ધાતુઓનો મલ—૧ રસ ધાતુનો મલ જીભ, નેત્ર કપોલમાં હોય છે.

૨ રૂધીરનો મલ શરીરને રંગ એ રંગ કરે છે.

૩ માંસનો મલ કાનનો મેલ.

૪ મેદનો મલ—જીભ, આંખ, દાંત શિસ્નેંદ્રિ આદિમાં મેલ હોય છે.

૫ અસ્થીનો મલ—નખ, કેશ, રોમાંચમાં રહે છે.

૬ મજ્જાનો મલ—મુખનું ચિકાશપણું.

૭ શુક્રનો મલ—દાઢી, મુછથી નીકળે છે.

ત્વચા—પહેલી ત્વચાનુ નામ અવભાસિની છે. એ ચિકણી તથા વિણુ નામનું સ્થાન છે. ૨—ત્વચા લાલ છે જેથી તલ માંસ વગેરે

રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજી સ્વેત છે જેથી ચર્મ રોગ થાય છે. ચોથી તાંબાના રંગ જેવી હોય છે તેનાથી કોઢ વગેરે થાય છે. પાંચમી ત્વચા છેદની છે જેથી સર્વ રોગ થાય છે. છઠ્ઠી રોહિણી છે જેથી કંઠમાલ ફોલ્લા થાય છે. સાતમી ત્વચા સ્થુલ છે જેથી વિવિધ રોગ થાય છે.

ત્રણુ દોષનાં નામ; ૧ વાત, ૨ પિત્ત અને ૩ કફ.

## શરીરમાંના ચક્રોનાં નામ.

હૃદય, જીકક્ક, વૃષણુ, શિશ્ન, મૂલ, ચક્ર, પૈદા શરીર ધારણુ કરનાર પાંચ ચક્ર છે.

## હૃદય ચક્રનું સ્વરૂપ.

એનો આકાર કમલની કળી જેવો હોય છે કે જે હૃદયના સ્થાન નીચે લટકતું રહે છે એનાથી આખા શરીરમાં તેજ—જાગૃતિ રહે છે. એની ડાબી બાજુએ પ્લીહા હોય છે. ( એની સમસ્ત વ્યવસ્થા નરાકાર ચિત્રમાં જુઓ. ) અને દક્ષિણુ ભાગમાં કલેજુ રહે છે કે જે કંઠના વાયુને ધારણુ કરવાનું મુખાધાર છે. વૃક્કચક્ર એ બંને કુખોમાં હોય છે. એજ મુત્રાશયનું આધાર નામે ગોલક છે, વૃષણુ ચક્ર—એ વીર્ય વાહિની શિરા—નાડી શુક્રધરા કલાનો મુખ્ય આધાર છે. એને વીર્ય કોપની કહે છે. એ દરેક મનુષ્યને બે હોય છે. શિશ્નેન્દ્રિની એક શિરા—નાડી અને એની સાથે બીજી મળેલી હોય છે કે જે દ્વારા વીર્ય નીકળે છે.

## શિશ્ન ચક્ર.

એ પુરૂષ હોવાની મુખ્ય નિશાની છે. એના વિના પુરૂષ કહી

શકાતો નથી. જ્યારે શિશ્નેંદ્રિ નથી હોતી તેને નપુંશક (હીઝડો) કહે છે. એ ચક્રની એક શિરા વીર્ય કોષ અર્થાત્ વૃષણુ ચક્રથી મળેલી રહે છે. કેમકે જે વખતે વીર્ય, કોષથી જુદું પડે છે તે વખતે એ શિશ્ન ચક્રદ્વારા બહાર આવે છે. એમાં બે છિદ્ર હોય છે. જે મૂત્ર અને વીર્યને અનુક્રમે વહેવડાવે છે અને તે સાત આંગળથી બાર આંગળ સુધીનું હોય છે.

## વૃષણુ ચક્ર.

અંડ કોષ એ બંને એક થેલીમાં બે બાજુએ તિરકસ લટકેલા રહે છે. ડૉક્ટરી મત છે કે સંતાન પેદા કરવા માટે શરીરમાં એ એક મુખ્ય વસ્તુ છે, અને એમાં અંડ નિર્માણુક, શુક્ર પરિચાલક અને નિક્ષેપક એવાં ત્રણુ યંત્ર છે. જેમાં શુક્ર નિર્માણુકનેજ અંડકોષ કહે છે. એ દરેક મનુષ્યને બે હોય છે અને તે બંને એકજ થેલીમાં રહે છે, તથા તેની અંદર જે થેલી હોય છે તેમાં વીર્ય રહે છે. એ અંડકોષ સ્ત્રીઓને પણુ હોય છે પણુ તે બહાર નહિ દેખાતાં અંદરના ભાગમાં રહે છે.

## મૂલદ્વાર ચક્ર.

એ સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેને એકજ જાતનું હોય છે, એની રચના વિચિત્રતાથી કરવામાં આવી છે. એમાં ત્રણુ બલ એટલે ચક્ર છે. જેનાં નામ પ્રચારિણી, સવરણી, અને વિસર્જની છે. જે ત્યાગ, સ્થિતિ, અને સંકોચન એ ત્રણે કાર્ય કર્યા કરે છે, અર્થાત્ મલનો ત્યાગ કરવો, સ્થિર કરવું. ત્યાગપણું ત્યારે થાય છે કે અંદરના તબકો ઘણુા રંગો એટલે સુન્નટ પછી ગુદાનો જેવોને તેવો સંકોચ કરી દેવો એ ત્રણુ ચક્રોનું વિશેષ કાર્ય છે. એનાં જુદાં જુદાં ચિત્રો

પણ આપવામાં આવ્યાં છે જેથી શરીર ક્રમને સારી રીતે જાણી શકાશે. અને સંપૂર્ણ બાબતો સુગમતાથી સમજાશે. એવા પ્રકારે મનુષ્યના શરીરની રચનાની વિગત કહી. હવે સ્ત્રીઆદિનું વિશેષતાનું વર્ણન પણ ચિત્ર આપીને કરવામાં આવે છે. શારીરિકને સારી રીતે જાણી લેવું એ ઉત્તમ મનુષ્યનું કામ છે, કેમકે એ જાણી લેવાથી મનુષ્ય કોઇ કોઇ વખત મોટી મોટી આપત્તિઓથી બચી જાય છે. તથા કાર્ય અને રોગાદિને સારી રીતે સમજી શકે છે.

## વૃક્ક ચક્ર.

ગુર્દાના ભાગ બે છે. એક જમણી બાજુએ અને એક ડાબી બાજુએ એ બંને પોતપોતાની જગાએ પુસ્તની નીચે પહુલુઓની પાસે મળી ગયેલા હોય છે, અને તે માંસ, ચરબી અને રગોથી બનેલા છે. એમાં બે નળી છે, જે લોહી તથા પાણીને જૂદાં જૂદાં કરે છે એટલે પાણીને ખેંચે છે અને લોહી કલેજામાંથી ખેંચતી નથી. એમાંથી બીજી બે નળી મસામાં થઇને ગઇ છે જેના દ્વારે મૂત્ર ગુર્દાથી મસામાં જાય છે.

## સ્ત્રી અંગ રચના.

સ્ત્રી અને પુરૂષની રચનામાં કંઇ પણ અંતર નથી, સઘળી ઇંદ્રિયો સ્ત્રી તથા પુરૂષને એકજ હોય છે, પરંતુ સ્ત્રીઓને માત્ર ત્રણ આશય વધારે હોય છે. જેને સ્તન બે, અને એક ગર્ભાશય કહે છે.

## સ્તન રચના.

એ સ્ત્રીઓના વક્ષસ્થલ પર બંને બાજુએ હોય છે કે, જે યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીના શરીરમાંથી બહાર નીકળી આવે છે. સ્ત્રીના

શરીરમાં સ્તનોનું ઉપસી આવવું એ તેના યોવનના આગમનની સુચના આપે છે. એના ઉપસી આવવાથી બાલિકાને "ઋતુ કહે છે, જે પછી સ્ત્રી સંતાન પ્રાપ્ત કરવાને લાયક બને છે.

### સ્તનમાં દુધ હોવાનું કારણ.

ગર્ભ રહ્યા પછી જ્યારે રજનું લોહી શ્રાયસેના બંધ થઇ જાય છે તે વખતે એ રક્ત સ્તનોમાં પય એટલે દૂધ બને છે જેથી બાલકને પોષણ મળે છે.

### ગુપ્તાંગ રચના.

જેવી રીતે પુરૂષનું ગુપ્તાંગ બહાર દેખાય છે તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓનું એ ગુપ્તાંગ અંદર હોય છે. એમાં અભિરણી ચંદ્રમુખી અને ગૌરી એ ત્રણ ચક્ર છે. જેને માટે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, એમાં અનુક્રમે વીર્ય ઠરવાની સંભાવના થાય છે.

### ગર્ભની રચના.

એ એક આસળાની (ઝિલ્લી) નો અવયવ છે આનું સ્થાન મસાને અને આમઆય મુસ્તકીમ અને નાભીની દરમ્યાન છે અને એની ગરદન ગુપ્ત અંગ સુધી ગઇ છે, અને તેના મુળમાં અંદરના ભાગમાં બે ખુસગે પણ હોય છે અને તેની દાણાદાર થેલી જેવી હોય છે અને બહારનો ભાગ અંદરના ભાગ સાથે જોડાયલો છે જેનું અંદરનું મુખ માત્ર માસિક ધર્મથી પંદર દિવસ સુધી ખુલ્લું રહે છે અને તે પછી બંધ થઇ જાય છે.

### બસ્તિ રચના.

એ એક થેલી છે, જેના બે ભાગ હોય છે. અંદરના ભાગને

અસબી કહે છે, અને તેમાં મૂત્રદ્વારમાં મૂત્ર બહાર નિકળવા માટે નળી હોય છે, અને પુરૂષની એ નળી ત્રણ ખમ રાખે છે અને સ્રીને એકજ ખમ હોય છે અને મૂત્ર મસાનામાં અનુક્રમે બુંદ બુંદ એ રગોમાંથી જે ગુર્દામાં આવીને એકઠું થાય છે તથા ભેગું થયા પછી તે બહાર નીકળે છે.

## તિલ્લીની રચના.

એ માંસ અને શીરાઓથી બનેલી છે અને તે ફોફલા અને તેનો રંગ શ્યાહી જેવો હોય છે તે મેંદુની ડાબી બાજુએ રહે છે. તેના પોતાનામાં સ્પર્શ શક્તિ નથી. પરંતુ એના પર જે ગશી છે, તેમાં સ્પર્શ શક્તિ હોય છે. અને એની શીરામાંથી એક માર્ગ કલેજાની તલીમાં ખુલ્લો રહેલો છે જેને તિહાલની ગર્દન કહે છે; એ રસ્તેથી કલેજામાંથી ખેંચાઇને સોદા તિલ્લીમાં આવે છે અને એજ તિલ્લીમાં કાચો સોદા રહે છે, અને તેમાંથી મેંદુમાં સોદા જવા માટે પણ એક રસ્તો છે. કારણ કે એ મેદુના મુખપર ખુલી જઇ તથા તુરસી પેદા કરે છે કે જેથી ભૂખ લાગે છે.

ઇતિ શરીર રચના દ્વિતિય અધ્યાય સમાપ્ત.



# અધ્યાય ત્રીજો.

## સ્ત્રી જાતિ ભેદ કથન.



## પદ્મનીનાં લક્ષણ.

છપ્પય—કનક કમલ સમ બદન મન મોહન હારી,
મધુ સમ મધુરે વચન નયન મૃગ શશક તારી;
ચન્દ્ર ચંપ કી બદન ઈંદુ મુખ સૂરજ સુવાહન,
ઉર ઉરોજ અતિ કઠિન પીન કુચ મીન લજાવન;
કર મૃદુલ મનોહર જાસુકે અંગ અંગ શોભા સરસ;
સ્વપતિ પ્રેમ નિર્વાહ સો પૂરણ હિત રંગ રસ બરસ.
નાભિ શંખ સમ જાસુ કંબુ કલ ગ્રીવ સુહાઇ,
જાત કપોત લજાત નાસિકા શુક મન ભાઇ;
ત્રિવલી ઉદાર વિશાલ નાભિ ગમ્ભીર સુજાનહુ,
કદલિ ખંભ સમ જંઘ સરસ શોભા સુખ માનહુ;
કનક કમલદલસે ખિલે જાકે નેત્ર વિશાલ અતિ,
કૃશ શરીર સુન્દર સજત પદમિન મોહનલાલ સતિ.
લટકારી અતિ લસત સટકારી પ્યારી,
અલકેં બિખરી જાત કપોલન શોભા ન્યારી:
કોકિલ કંઠ સુવેન સુલક્ષણ પરહિત નીકી,
દયા મયાકી ખાન ન ચાહત રત પર જીકી;
સબ હી સોં સબ ભાંતિ સોં પ્રીતિ પ્યાર હિત સોં કરત,
નેક નિવાહત પ્રેમ સોં મોહન બોલત ઉચ્ચરત,
પર જન પ્રીતિ ન કરત હરત સબહિનકી પીરા.
સબ સોં અધિક ઉદાર ચિત હિત ધરત સુધીરા;
પર સ્વારથ રત લીન દેત દાનહિં ન અઘાવત,
માન ન જાનત કરત પ્રીત પ્રિયતમ સોં લાવન;

કરત ભાંતિ શ્રૃંગાર સોં વિપુલ બલી ચિત હિત ધરત,
મોહન એસી નાર જગ બડે ભાગ પરલૈ પરત.
અતર અરગજા મલય રલય તન પાન સુપાવત,
સ્વચ્છ બસ્ત્ર શુભ ઠાગ નામ અરિ કામ જનાવત:
અધર બિંબ અરૂણાર રજત મૃદુ ભાષ્ય રસીલી,"
કામ કલા પરબીન ચિત્ત અતિ હિત ગરબીલી;
સ્વામી કો મુખ દેખ નિત અતિ આનંદ મનસોં લહત,
મોહન પૂરબ પુન્ય સોં પદમિન સુરત ગહત.
હંસ મુખ મહા ઉદાર ચિત્ત ઉર ઉક્ત સદાહી,
સુરત પર પુરૂષ કરત નાહિં સોં સપનેહુ માહી:
પતિબૃતા પ્રતિ પાલ બચન મુખ રૂચિસોં ભાખૈ,
પૂરણુ કરૈ સુધાર બીસ વિસ્વે રસ ચાખૈ,
અતિ પુનીત પ્રેમ સોં લગી રહત સબ કાલ અત,
બડે ભાગ સોં મિલત હે પદ્મનિ મોહનલાલ સત.
મોહતિ સબરે ભવન દૃષ્ટિ સોં પદમિન પ્યારી,
જગ મેં દુર્લભ લખત જહાં તહાં સુઠિ સુકુમારી,
જિહં ધરમાંહી બસત સ્વર્ગ સમ સો ધર જાનહુ,
શોક દુખ સબ દૂર દરિદ્ર હુ તાકર માનહું,
લોક ધન્ય સોઇ પુરૂષ હૈ સોહત પદમિન જાસુ ધર,
બડે ભાગ્ય સૌભાગ્ય સૌ નર પદમિન કર અધરધર.

સોરઠા—શિબ મુખ સ્વયં બખાન, પદમિન કી ગત મત કહી:
મોહનલાલ સુજાન, સોઇ મત સોં બરનન કરી.

## ચિત્રનીનાં લક્ષણ.



છપ્પય—કનક વરન તન દિપત વસ્ત્ર મન હરન સુવાસિત,
ઉરજયુગલ અતિ કઠિન બદન સમતુલ સુભાષિત;
કમલ નયન ભૂ કુટિલ ધનુષ દાસા પરવીની,
તિલક પ્રસુન સમાન નાસિકા શુક મન છીની;
શ્રુતિ રસ મન મોહન કરત લોભન જાકે નૈક ચિત,
પ્રિય હિય અંક સુલાય રતહિત ચિત સોં પૂરણકરત.
ડિગે ન કાહુ કાલ લોભ સોં ચિત જાસુ કો,
મીઠે બોલ સુબોલ હરત ચિત રસિક કામ કો;
દયા મયા કી ખાન સર્વ ગુન રૂપ ઉજારી,

દેવજ્ઞા મત મઙ્ગ પતિવ્રત પાલનહારી;
કબહું ન પર પુરૂષન રમત નિજ પતિ હી સોં નેહ લિહે
મોહન ચિત્રણી જગત્ સબ કે મન મોહિત કિયે.
લજ્જાસોં અતિ ભરી ખરી મુખ બોલત બાની,
ગાન તાન સોં નેહ નવલ રાખત મનમાની;
ચંચલ ચખ લખ ચાલ ચલન મૃદુ બોલ સુનાવૈ,
ચતુર ચિતૈં મતક્રુર દૃષ્ટિ દૈ પાસ ન આવૈ;
દયાવંત અતિ હી ખરી પીર પરાઇ ચિત ધરહિ;
જગત પ્રશંસહિ જાહિ જાધર ચિત્રનિ અબરાહિ.
લટ સરકારી સજય કપોલન બિથુરી અલકૈં,
સદમદ જાકે નયન જુરત ઉધરતસી પલકૈ;
કામ કલા રસમત ચિત સોં ચહૈં નિહોરા,
હંસ કૈસન ચિત ગસન પ્રેમ પ્રિયમત ચિત ચોરા;
હંસ મુખ હેરત જાસુ તન તકત થકિત રહ જાત સોઇ
બશીકરન કી મૂરતી ચિત્રની મોહન ભનત જોઇ.
પતિ રત મત પ્રતિપાલ કબહું પર પુરૂષ નસેવે,
બ્રહ્મ ભકિત સુહિ ધ્યાન માન ચરનન ચિત દેવે;
સ્વલ્પ સરત કી ચાહ સોઉ અમરસ પર લેવે,
સદા ધર્મ પ્રતિપાલ ચયસ પતિ મત સંગ એવં;
સત્ય બચન મુખ ભાખતી કબહું ન બોલે વૃથા અતિ,
મોહન કરત સંસારકો ચિત્રનિ ચિતસો ભાવ સતિ.
જાકે ઘર મેં નારિ ચિત્રનિ જન્મ જુ પાવૈ,
હોત જગત બિખ્યાત ધન્ય સુખ સમ્પતિ પાવૈં;

નિર્ધન કર ધનવાન નેહ રાજનસોં હોવૈ,
ચિત્રનિ કર્ગ કિશોર જન્મ ધર મની મન જાવે;
સ્વપતિ પ્રેમ પ્રેમ નિર્વાહ જે હોત સભી સત પથ ભનત;
મોહન ચિત્રનિ નારી કી કરત પ્રશંસા નહિ બનત.

**સોરઠા**—ચાર જાતિમેં જાન, દુસરિ નારિ સુચિત્રની;
રૂપ રાસિ ગુણખાન, મોહન કવિ બરનન કરી.

## શંખિનીનાં લક્ષણ.



**છપ્પય**—કર્ણું કમલ સમ નેત્ર સુભગ તન દીર્ઘ સુ દરસત,
કઠિન યુગલ કુચ પીન મિષ્ટ બચન ન મુખ બરસત;
રેખા તીન વિશાલ કણ્ઠમેં શોહત નીકી,
શીલવન્ત સુખ લસી હંસી મન મોહન જીકી,
ક્ષાર ગન્ધ જાકે તનહિં આવત પર સતપાન કર,
શંખિન નારિ પ્રસિદ્ધ જગ મોહન ગુન કહિ જાસુતર.

કામાતુર રહિ સદા કામ રતિ મતસોં કીની,
રસાલાપ નિત સુરત કામ કેલીન રંગભિની;
નિરત ત્વરિત અવગાહ અશુધ જ્યોં ચિત ફુલસોહે,
શ્રિમિ શંખિન શર વેર કામ રસ રંગ નિચોહે;
કાન કરત નહીં કાહુ કી જબ મન આવત મૌજ મેં,
તબહિ રમત ઉત્સાહસોં શંખ નિશંકન સૌજ મેં.
પતિ ગુરૂજન પિતુ માત બન્ધુ હિતુ કે નહીં માનહિ,
રમત નિડર ચિત ચહત શંક તનક હુ નહિ આનહિ.
શરમ તરમ અતિ ગરમ ધરમ મહિ ધકા લગાવત,
હરમ કરમ સો ચરમ કરમ કર કામ જગાવત;
પર પુરૂષન સંગ રમત સો લાજ ત્યાગ કે નિશ,
મોહન પુરબ પાપતે શંખિન કે બસ લહી અજસ.
કામારત સોં લીન નિરંતર રત હિત લાગી,
પર પુરૂષન સંગ રમત કરૈ ઇચ્છા રસ પાગી;
નાસા ઉંચી કછુક પીત વણુતરે નયના,
રહૈ ક્ષુધાતુર સદા દુષ્ટ મુખ ભાખે વયના;
હસંત જોરસોં ઓર હૈ લાજ ન કાહૂ કી કરત,
મોહન શંખિન નારિ ગતિ કામશાસ્ત્ર અસ ઉચ્ચરત.
પતિ અરિ પાલે પ્રીત પતિ કી બાત ન માને,
દિવસ રૈન ઘર છાંડી બસૈ પર ઘર હિત કાને;
બોલત પુરૂષ સુ દેખ આપુ આપુહિ સોં બોલત,
મદન બદન ચકચુર સુરતિ લેત ન ડોલત;
સકલ કુલક્ષણ સોં ભરી કર્કશ કારી કામિની,

મોહન પૂરણ પાપ પાવત એૈસી ભામિની.
જાકી મોટી ભુજા જંઘ કટિ બાહુ જુ મોટી.
પદતલ માટે હોત મોટ તન કાયસુ છોટી;
ધીરે ધીરે નૈન બૈન ધર્ષર કર બોલત,
દયા હિન વિકાલ કર્કશા કહત સચ્છોલત.
ભાવ ભકિત અનુરકત નહિં રતાસકત દિન રૈન રહિ,
મોહન શંખિન કે ચરિત કિહિ લગ બરને કૈન સહિ.

સોરઠા—ત્રીજી શંખન નારિ, તાકે ગુણ લક્ષણ કહે;
સુનિએ સત મન ધાર હસ્તનિ ચૌથી નાર ગુણ.

## હસ્તિનાં લક્ષણ.



છપ્પય—કામ બાણુ સો તપત હુપત નિત જાકો તન મન,
રકત વર્ણ જિમિ અગ્નિ નેત્ર પ્રજલિત નિત નવકન;
શિર પૈ ઓછે કેશ નાસિકા છિદ્ર સુ દીરઘ,
કુચ કુટિત અતિ કઠિન છોટે કટ મોટ અનીરથ.
મદ ગંધ તન જાસુકે આવત કરત સુ પ્યાર પતિ,
મોહન ઐસી નારિકા હસ્તિન કહત પુકાર સતિ.
જાકે અધર બિશાલ બડે સ્તન પુનિ જાકે,
કટિ તટ અતિ સ્થૂલ ભુજા પગતલ તર થાકે;
જાકી ધીમી ચાલ બચન હંસયન મતવારે,
પર પુરૂષન કી ચાહ ચિત્તમેં રખત સુકારે.
સદા કામ મેં નિરત અતિ છિન પલ રત બિનુકલ નહી,
મોહન પુરષ પાપ તે નારિ હસ્તની મિલત સહી.
સદા ચાર સૌ હિન સદા વિપરિત સુધારૈ,
દુરાચાર કર નાર પ્રઘટ કુલ કૌસુ ઉજારૈ;
પર પુરૂષન મહિ પ્રીત સદા હિત ચિત્ત સૌ પારૈ,
કામ અંધ લૌલીન લાજ તૃણ સમ તજ ડારૈ;
બંશ પરંપરા બારી કે ચલત ચાલ અનગઢ સુરત,
ભય નહિ માનત કાહુ કી લાખ કહૌ અપનૈ હી કરતા.
પતિ સોં રાખત બૈર સદા પતિ યાવત નહિં,
પર પુરૂષન સોં પ્રીતિ રખત ચિત હિત સક જાહી;
ડન્મ તન જંભાત આલસિન પાપ કમાવત,
[illegible] રહત નિસ ઘોશી હાસ્ય તે ઉનહિ ઉધારત;
ફૂટે જાકે કરમ હૈ ઐસી નારી જગ,
મોહન કર વિશ્રામ અવ જાકી ગુન ગથના ગરગ.

હસ્તિન કે સંગ પ્રીત રીત જો માને પ્રાની,
તેઉ નિપટ નિલજ્જ તિનહુ કી મત વૌરાની;
બિન આવે જે મરન ચલે સાપિન સુખ માંહ,
વિષ બેલરિ લિપટાય તનહિ પુન બચિવો ચાહીં;
ગુન નહિ માનત તનક જે ચાહે જસ સંગ મેં કરૈ.
છાંડે વિલમ્બ ન લાવહી પ્રીત તિનકા પરિહરૈ;
જાકી જંઘા આર સાંપની અથવા હોઇ,
જાકુલ જન્મે જાય કલંકિન કરૈ સુજોઇ;
બાલાપન સોં કામ કલાકી મત હિત કાનૈ,
તરૂણુ અરૂણુ હોય પરત કૂપ મદનાધિ ડિકાનૈ.
સવહિ કુલક્ષણી હોત જે કોગ કોગ સૂધી નિકરત,
કરમ ભાગ સોં ઘર રહ નહિ ગનિકા બન દર દર ફિર;
સોરઠા—ચાર જાતિકી નારિ ગુણ જિન કે વરણન કીયે;
અરૂ કહું સુમત વિચાર, લક્ષણ ત્રવિધ કુમારકે.

## ઉત્તમ કુમારીનાં લક્ષણ.

છપ્પય—ત્રિબિધિ કુમારી કહીં નામ ગુન સુનિયે તિન કે,
ઉત્તમ મધ્યમ અધમ જાતિ લક્ષણુ અસ જિન કે;
ઉત્તમ સબ સોં શ્રેષ્ઠ પ્રીત સંગ કીજૈ યાકે,
પર હરિયે દોઉ અનત કબહું રસ બસ નહિ પાકે.
ઉત્તમ કે ગુન લક્ષણુ કહત સુનહુ ચિતલાય અબ,
સેવન ગોગ સુનારિ હૈ બડે ભાગ જો પાય સબ;
શ્યામ ગૌર તન વરન કનક સમ ઉંચ ન નીચા,
ઉજ્જલ છબી કી છટા ઘટા શ્રુતિ જ્યોં ઘન વીચા;

ગજ ગમની સો જાન હંસકો હાર દિખાવત,
મન પંક્તિ લર મોતી છોટી સોં મુખહિ સજાવત;
કમલ પત્ર સમ જાસુ ચખ ધર્મ નિષ્ટ પ્રણ પાલ અત,
ધન્ય પુરૂષ જગ માહિ જે પાવત ઐસી બાલ મત.

## મધ્યમા કુમારીનાં લક્ષણ.

છપ્પય—સદા ધરમ મેં પ્રીત સત્ય ભાષણ રૂચિ જાકી,
પૂજા કરૈ બનાય ભકત મતિ અતિ હિત તાકી;
સમ દષ્ટિ સબ જીવ લખત સબહિન કો એકસર,
દયાવંત અતિ બડી પ્રેમ રત રખહિ નિરંતર.
વચન ન ટારત જો કછુ સપને હું જો મુખસોં કહત,
મોહન પૂરબ પુન્ય ને અસ કુમારિ કોઉ કોઉ લહત.
જાકો બદન બિશાલ નહિ સમતા વારો,
કારે લાંબે કેશ નાસિકા શુક મન હારો;
હંસ મુખ મહા પ્રસન્ન ચિત જે રહત સદાહી,
શોક ન આને તનક માન મૌજ મજાહી.
નાભિ ગહરિ અતિ જાસુ કી મૃદુ બચન ઉચત રહૈ.
સદાચાર રત નિરત અતિ તાહી કો મધ્યમ કહૈ.

## અધમ કુમારીનાં લક્ષણ.

જાકે તન ગહિ રોમ અધિક દીરઘ ભુજ જાકી,
દંડ વડે વા ચાલ હીન લજ્જા રત તાકી;
ઉચ્ચ વિકટ અતિ હાસ્ય ઉદર બડિ કટિન કરાલી,
કર્કશ અંગ કુબેશ સદા રહુવે મત વાલી.
અલ્પ કેશ છોટે સજત પિંગલ વરણુ કુનૈન,

સદા ચાર રત મત સો ભાષત મુખ સો બૈન;
અધમ કુમારી નિજલ નેહ નહિ જાનત તન કછુ,
કરત સદા તકરાર પ્યાર હત હેરત સન કછુ.
નહિ પ્રિયતમસોં પ્યાર સદા કરે ધોખે બાજી.
રખત અનેકન જાર પાપિની ક્રૂર સુપાજી.
જાલે દર્શન માત્ર સે પાતલ નર બહુતે લહત,
મોહન ઐસી નારિ કો અધમ કુમારી કવિ કહત.

## સ્ત્રીના પ્રકૃતિનાં લક્ષણ.

દોહા—કફ પ્રકૃતિ જો નાર હે, જાકો શ્રેષ્ઠ પહચાન;
મધ્યમ પિત્તલા જાનિયે, અધમ બાતલા માન.

## ચોપાઇ.

સુન્દર સ્નિગ્ધ દન્ત નખ જાસ, લોચન કમલકે દલ પ્રકાશ
અતિ ઉદ્યમ કર યુક્ત સુભાય, પ્રીતમ સોં દઢ યુક્ત ચિતલાય.
શીતલ કોમલ તાસ શરીર, માંસ ગુપ્ત તિસ અસ્થી ધીર,
ષોડસ વર્ષ અવસ્થા જૈસે, રહિત શરીર જુ તાહે કો તૈસે.
સૂક્ષ્મ રન્ધ તાસ કા જાનોં, સુન્દર કાંતી તાહિ પછાનોં:
ઐસે લક્ષણ હોવત જાસ કફ પ્રકૃતિ જા નારી ભાસ.
પ્રકૃતિ પિત્ત જિસ નારી હોય, ગૌરવર્ણ તુમ જાનોં સોય;
રક્ત નેત્ર નખ રક્ત પછાનો, ક્ષણ પ્રસન્ન ક્ષણ કુપહી માનો,
પુષ્ઠ શ્રોણિપલ હોવત જાસ, અબર પુષ્ટ કુચ જાનોં તાસ:
કઠોર અંગ હે વાતલ નાર, રૂક્ષ કેશ પુન તાસ બિચાર.
બહુ ચંચલ બહુ કરે જો બાત, ભોજન બહુ નિત જો ખાત;

કૃશ લોચન કૃશ અંગુલી જાસ, ધુસર સ્યામ વર્ણ પરકાસ.
લક્ષણ ઇતે જાસ કે જાનોં, અતલા નારી તાહિ પહચાનો.

**શ્રી જાતના સત્વનાં લક્ષણ.**

**દોહા**—નારી બહુત પ્રકારકી, જાતિ સત્વ ઓર દેશ;
ઇન મેં શ્રેષ્ટ પહચાનયો પ્રકૃતિ ભેદ કો લેશ.

**ચોપાઇ.**

નવ જો સત્વ કી નારી જાનોં, બ્યોરા ઇનકા કહું સો માનોં,
દેવ સત્વ કી એક જો હોય ધન્ધ્રવ સત્વ કી દુસરી જોઈ.
યક્ષ સત્વ તેં તિસરી જાનોં, નરહિ સત્વ ચતુર્થી માનો;
પિશાચ સત્વ કી પંચમી હોઇ નાગ સત્વ સે ષષ્ટી પોઇ.
કાક સત્વ તે સપ્તમી નાર, અષ્ટમી બાનર સત્વ ન હાર;
ગન્ધર્વ સત્વ તેં નવમી નાર, લક્ષણ તે ઇન તિયો બિચાર.

**દેવ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.**

મુખ પ્રસન્ન જીમ કમલ પ્રકાશ, સોબત અંગ જુ સુન્દર તાસ;
સન્તોષ યુકત રહે નર સોઇ, સચી કર્મ મેં ચતુર જો હોઇ.
પ્રહસન્ન યુક્ત કરે નીત બાત, બહુ ધન સંયુત જાનોં ખ્યાત;
નરનારી બહુ જીસ કે સંગ ઐસે લક્ષણ જાન અભંગ.
દેવ સત્વ તે નારી જાન, ઇન લક્ષણ તે લીયો પહચાન.

**ગન્ધર્વ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.**

ગીત બાધકી લીલા જોય, રસીક ભાવ તીહ દીલ મેં હોય,
અતી શાંત હોય તાસુ સુભાય, ગન્ધ્યમાલ્પ અતી પ્રયજીસભાય:
સુન્દર અંગ જો કરે વીલાસ, નીમલ સુન્દર વેશ પ્રકાશ.

**યક્ષ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.**

લજ્જા બીન મૃદુ પુષ્ટ શરીર, પ્રષ્ટ સ્તન તીસ જાનોં ધીર;

ચમ્પક ગાર વર્ણું તિસ જાનોં, શેભા સંયુક્ત તાહી પહચાનો.
બાંધા ભોગ કરે નીત જોઇ, યક્ષ સત્વ તે જાનોં સોઇ.

## મનુષ્ય સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

અતિથી પૂજન મેં કરે ભાવ, પ્રીતમ યુકત હૈ નીત્ય સુભાવ;
નીર્મલ ચીત વૃતી તીસ જાને, નાના વ્રતસોં ખેદ બખાને.

## પિશાચ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

નીન્દત દુષ્ટકર્મ કરે જોઇ, બહુ ભોજન નીત ખાવે સોઇ;
રૂષ્ટ દુષ્ટ ચીત્ત જાનોં તાસ, તસ ગાત્ર રહે નીત તાસ.
ખુહુરોટો કૃષ્ણવર્ણું તીસ જાનોં વીકારયુક્ત તીસ મુખ પહચાનોં;
મલીન શરીર રહે નીત જોઇ, પીશાચ સત્વ સે જાનો સોઇ.

## નાગ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

વ્યાકુલ બાત ચિત રહૈ જાસી, ઉભે શ્વાસ બહુ જુભા તાસિ;
બન્દા યુકત રહૈ નીત જોઇ, નાગ સત્વ તે જાનોં સોઈ.

## કાક સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

ઉદ્ગગ વીફલ જો કર્ત હે, નેત્ર સંગત સોઇ;
અતી ક્ષુધાર્ત તુમ જાનયો, કાક સત્વસે હોઇ.

## બાનર સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

અતયંતચ પલ જીસ કો તુમ જાને ઉદ્ધરંત નેત્રપુનતાહી પહીચાને
દંતસો દંત ઘીસાવે જોઇ, બાનર સત્વ તે જાનો સોઇ.

## રાક્ષસ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

મુખા દુષ્ટ તુમ જીસ કા જાને, અપ્રીય વાકય જુ તાહી માને,
સ્નાન આદ સોં નહીં કરે જો પ્રીતી, રાક્ષસ સત્વ તે જાનો મીતિ.

# અનેક દેશ સ્ત્રી નિરૂપણમ્.

### મધ્ય દેશ સ્ત્રી લક્ષણ.

દોહા—વેષ વીચીત્ર સુ સાજ, કર્મો દક્ષ સુશીલીની;
પંચવાણુ મન રાજ, મધ્ય દેશકી કાતીની.

### માલવ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—ભોગીન કલાનુરાગુણી સુરત સ્વલ્પ રસ કેશ;
કર ઘાતન ધીશ સુભગ બનીતા માલવ દેશ.

### આભીર દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—ચીર અભીઘાતન જીસુકી નખ દન્તન કર હાસ;
પ્રીયમ્વદા બનીતા સુધડ દેશા ભીર સુપાસ.

### લલાટ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સો૦—લોલુપ સુધડ સુધાડ, તન કોમલ રમની સુભલ;
સુરન નૃત્ય ગતીચાઢ, લાટ દેશ કી કામીની.

### કર્નાટક દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—અતી હી ક્રુર આચારીણી કોમલ કર્મ સુદક્ષ,
ક્રીયા હીન મન રમત સો કર્નાટક કો લક્ષ.

### કોશલ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—રત મત ગત જાકી સહી પંચ શરન કર ઘાત;
ચતુર કલા પરબીન સો કૌશલ બામ સુહાત,

### મહારાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—અતી નીર્લજ્જ ચંચલ ચપલ સકલ સુદ્દઢ અનુરાગ,
મહારાષ્ટ્ર કી કામીની પંડીત કહત સુભાગ.

### ગૌડ બંગાલની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોરઠ—પુષ્પ સમાન શરીર કોમલ ચેષ્ટા ક્રૂર અતી;
મત વીરકત નહી ધીર, વીષમ યુદ્ધ મત બાવરી.
ચલત નેત્ર શુભ ગોલ, તરલ તરંગી મન હરત,
ગૌડ દેશ હંસ બોલ, બંગાલે કી કામીની,

### મુત્કલ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોરઠા—રત બીપરીત સુચાહ, લજ્જા હીન સંતોષીણી,
સદન મદન મનુમાહ, મુત્કલિ નારી સુદક્ષણી.

### કામરૂ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોરઠા—કામ કલા પરબીન, પ્રીયવદા કોમલ ભલી,
હાસ વીલાસ સુપ્રીન દેશ કામરૂ કામીની.

### વનજા સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

અપન દોષ કર ગુપ્ત. પરદોષન શીઘ્રહિ કહત;
દઢ શરીર સુ બિરકત, બનવાસિન નારી સુભગ.

### ગુર્જર દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—લસત નયન શુભ અંગસો વેષ સુઘડ કમનીય;
ક્રિયા દક્ષ લક્ષણ સુરત અલ્પ કથા રત પીય.
મૃદુ મુસકાન સુહાત, હંસત કરત જબ તબ કહી;
મંદ મંદ મુસ્કાન નારિ સુઘડ, ગુજરાતકી.

### અવંતિ અને સિંધુ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—ક્રોધ ભરી વેગન ભરી ખરી કષ્ટ સહકાર;
દુષ્ટ સ્વભાવ સુ કવિ કહત સિન્ધુ દેશકી નાર.

## તેલંગ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—કેલિ ખેલી મેં નિપુણ અતિ લાજ ભરી કમનીય;
મન હરની કુલન ક્રપી તિલંગ દેશકી તીય.

## દ્રવિડ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—કોમલ બચ લઘુ ભોગની સાહસ ભય નહિ જાય;
પરમ સયાની કામિની દ્રબિડ દેશ કહિ તાય.

## કમ્બોજ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—કલાહીન સંતોષ નહિ નખસિખ અવગુન ચાલ;
દુષ્ટ સુભાવ સક્રોધની કામ્બોજીય કરાલ.

## નાયકા લક્ષણ.

દોહા—રસ સિંગાર કો ભાવ ઉર ઉપજત જાહિ નિહાર;
તાહી કો કવિ નાયકા વરનત બિવિધ પ્રકાર.
કહી ત્રિવિધિ સો નાયકા પ્રથમ સ્વકીયા નામ;
પુનિ પર ક્રિયા દૂસરી ગણિકા તીજી વામ.

## સ્વકીયાનાં લક્ષણ.

દોહા—નિજપતિ હી કે પ્રેમ મય જાકો મન બચ કાય;
કહત સ્વકીયા તાહિ સોં લજ્જા શીલ લુભાય,
સ્વકીય તીન પ્રકાર કી મુગ્ધા મધ્યા જાન;
પ્રોઢા પુની તિસરિ કહી કરત તાસુ ગુણ ગાન.

## મુગ્ધાનાં લક્ષણ.

દોહા—ઝલકત આવે તરૂણઇ નઇ જાસુ અંગ અગ;
મુગ્ધા જાસોં કહત હૈં જે અજ્ઞાણુ રસ રંગ.

સો મુગ્ધા દ્વૈ ભાંતિ કી કવિજન કરી બખાન;
જ્ઞાત યોવના એક પુનિ અજ્ઞાત યોવના જાન.

**અજ્ઞાત્ યોવના નાયકાનાં લક્ષણ.**

**દોહા**—જબ યોવન કો આગમન જાન પરત નહિં જાહિ,
સો અજ્ઞાત યોવન તિવા ભાષત સુકવિ સરાહિ.

**જ્ઞાત યોવના નાયકાનાં લક્ષણ.**

**દોહા**—તન મેં જોવન આગમન જાહીર જબ જયહી હોત;
જ્ઞાત યોવના નાયકા તાહિ કહત કબિ ગોત.

**નવોઢા નાયકાનાં લક્ષણ.**

**દોહા**—અતિ ડરતે અતિ લાજતે જો ન ચહે રતિ બાન;
તિહિ મુગ્ધા કો કહત હૈં સુકવિ નબોઢા નામ.
પતિ કી કછુ પરતીત ઉર ધરૈ નવોઢા નાર;
સો બિસ્ત્રબ્ધ નબોઢા તિય બરણુત બિબુધ વિચાર.

**મધ્યા નાયકાનાં લક્ષણ.**

**દોહા**—ધક સમાન જબ હે રહત લાજ મદન યે દોય
જાતિય કે તન્મે તવહિં મધ્યા કીહયે સોય

**પ્રોઢા નાયકાનાં લક્ષણ.**

લલિત લાજ કછુ મદન બહુ સકલ કેલિકી ખાન;
પ્રોઢા તાહી સોં કહત સુકવિન કે મન માન.

**રતિ પ્રિયા નાયકાનાં લક્ષણ.**

તિય તન લાજ મનોજ કી ગોં અબ દશા દિખાત;
જ્યોં હિમંત ઋતુમેં સદા ઘટત બઢત દિન રાત.

### આનંદ સમ્મોહા નાયકાનાં લક્ષણ.

લરત કેલિ પિય હિય લગી કોક કલન અપરેખ;
બિમુદ કુમદ લો હૈ રહી ચન્દ મન્દ દ્યુતિ દેખ.

### મધ્યા ધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.

કોપ જનાવેં બ્યંગ સોં તજૈ ન પતિ સન્માન;
મધ્યા ધીરા નાયકા નીકે કર પહિચાન.

### મધ્યા અધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.

કરૈ અનાદર કંથકો પ્રગટ જનાવૈ કોપ;
મધ્યા અધિરા નાયકા તાહિ કહત કર ચોપ.
ધીર બચન કહિ જે તિયા રોજ જનાવત રોષ;
મધ્યા ધીરા ધીર તિય તાહિ કહત નિર્દોષ.

### પ્રૌઢા ધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—ઉર ઉદાસ રતિ તે રહૈ અતિ આદરકી ખાન;
પ્રૌઢા ધીરા નાયકા તાહિ લીજિયે માન.

### પ્રૌઢા અધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—કછુ તકજન તાત્રન કછુ કરિજુ જનાવૈ રોષ;
પ્રૌઢા અધીરા નાયકા નિરખ નાહકો દોષ.

### પ્રૌઢા ધીર અધીરા લક્ષણ.

દોહા—રતિ તે રૂખી હૈ જહાં દુરજુ દિખાવૈ ખામ,
પ્રૌઢા ધીર અધીર તિય તાહિ કહત પસધામ.

### જ્યેષ્ઠા કનિષ્ટકા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—પિય પ્યારી જ્યેષ્ટા કહી અનપ્યારી લઘુ સોય:
બરણુત જ્યેષ્ટ કનિષ્ટકા જહાં બ્યહી તિય હોય.

## પરકીયાનાં લક્ષણ.

**દોહા—**કુછ જો તિય પર પુરૂષ રત પરકીયા સો બામ;
ઊઢા પ્રથમ બખાનહી બહુરિ અનુઢા નામ.

## ઉઢા નાયકાનાં લક્ષણ.

**દોહા—**જો બ્યાહી તિર ઔર કો કરત ઔર સોં પ્રીતિ;
ઉઢા તાસોં કહત હૈ હિયે સખી રસ રીતિ.

## અનુઢા નાયકાનાં લક્ષણ.

અન બ્યાહી તિય હોત જહાં સરસ પુરૂષ રસલીન;
તાહિ અનુઢા કહત હૈ કવિત પંડિત પરવીન,

## બચન વિદગ્ધા નાયકાનાં લક્ષણ.

બચનન કી રચના સોં જો સાધે નિજ કાજ;
બચન બિદગ્ધા નાયકા તાહિ કહત કવિરાજ,

## ક્રિયા વિદગ્ધા નાયકા.

જો તિય સાધે કાજ નિજ કરૈ ક્રિયા અનુમાન;
ક્રિયા વિદગ્ધા નાયકા તાહિ લીજીયે જાન.

## કુલટા સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

જો બહુ લોગન સોં જુતિય રાખત રતકી ચાહ;
કુલટા જાહિ બખાનહી જે કવીન નરનાહ.

## મુદિત નાયકાનાં લક્ષણ.

**દોહા—**સુબત લખત ચિત ચાહ કી બાત ભાંતિ અભિરામ.
મુદિત હોય જો નાયકા મુદીતા તાકર નામ.

## અનુસિયાન નાયકાનાં લક્ષણ.

હોનહાર સંકેત કો ધર અભાવ ઉર માંહી;
દુખિત હોય દુબરી કહત અનુંસિયા નામ.

### અનુસિયના નાયકાનાં લક્ષણ.

જુતિય સુરત સંકેત કો રમન ગમન અનુમાન;
વ્યાકુલ હોત સુ સુન્દરી અનુસયના પહચાન.

### ગણિકાનાં લક્ષણ.

કરૈ ઔર સોં રતિ રમણ ઇક ધન હી કે હેત;
ગણિકા તાહિ બખાન હી જે કવિ સુમતિ નિકેત.

### દુખિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

પ્રીતમ પ્રીમ પ્રતિત જો ઔર તિયા તન પાય;
દુખિત હોત સોઇ જાનિયે અન્ય સુરત દુખદાય.

### માનની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

ખાન પાન શય્યા શયન જાસુ ભરોસે આન;
પિય સોં કરે જુ માન તિય કહી માનની જાન.

### પ્રેમગર્વિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

કરૈ પ્રેમ કો ગર્વ જો પ્રેમ ગર્વિતા નાર;
મોહન તાસોં કહત હૈં સુમત કવિ સુવિચાર.

### રૂપગર્વિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

રૂપ ગર્વ કો ધારતિય કરત માન મન માન;
રૂપ ગર્વિતા નાયકા સુકવી કરત સુરગાન,

### અથ દશનાયકાનું વર્ણન.

પ્રોષિત[1] પતિકા ખંડિતાં કલહ[3] ન્તરિતા હોય;
બિપ્રલબ્ધ[4] ઉત્કા[5] બહરિ બાસક શય્યા[6] જોય.
સ્વાધિનહ્ પતિકા કહત અભિસારકા બખાન;
પ્રગટ પ્રુવાસ્ય[9] ત પૈતિક આગત[10] પતિકા જાન.

એ સવ દશવિધિ નાયકા કવિન કહી નિરધાર;
તિનકે લક્ષણ લક્ષ સબ ક્રમસે કહત વિચાર;

**પેષિત પતિકા નાયકાના લક્ષણ.**

**દોહા**—પિય જાકો પરદેશમેં પોષિત પતિકા સોય;
ઉદિત ઉદીપન તેજતન સંતાપિત અતિ હોય.

**ખંડિતા નાયકાનાં લક્ષણ.**

અનતરમેં રચ ચિન્હ લખ પ્રીતમકે શુભ ગાત;
દુખિત હોત સો ખંડિતા બરનત મતિ અબ દાત.

**કલહન્તરિતા નાયકાનાં લક્ષણ.**

પ્રથમ રૂષ્ઠુ અપમાન કર પિય કો ફિર પછતાય;
કલહન્તરિતા નાયકા તાહિ કહત કવિરાય.

**બિપ્રલબ્ધા નાયકાના લક્ષણ.**

પિય બિહીન સંકેત લખિ જોતિય અતિ અકુલાય;
તાહિ બિપ્રલબ્ધા કહત સુ કવિન કે સમુદાય.

**ઉત્કંઠીતા નાયકાનાં વલણ.**

લહિ સંકેત સોંવે જુતિય રમન આગમન હેન;
તાહિ કો ઉત્કંઠિતા બરનત સુકવિ સચેત.

**વાસક સય્યા નાયકાનાં લક્ષણ.**

સાજહી સેજ સિંગાર તિય પિય મિલાપ કે કાજ;
વાસક શય્યા નાયકા તાહિ કહત કવિરાજ.

**સ્વાધીન પતિકા નાયકાનાં લક્ષણ.**

જાતિય કે આધિન વ્હે પ્રીતમ રહૈ હમેશ;
સુસ્વાધીન પતિકા કહી કવીન નાયકા વેશ.

## અભિસારિકા નાયકાનાં લક્ષણ.

બોલ પાઠવૈ પિયાહિ કે પિય પૈ આપુહી જાય;
તાહો કો અભિસારિકા બરનન કવિ સમુદાય.

## પ્રવસત્પતિકા નાયકાનાં લક્ષણ.

ચલન ચહૈ પરદેશકો જાતિય કો જબ કંત;
માહિ પ્રસવત્ય પ્રેયસી કહત સુકવિ મતમંદ.

## આગત પતિકાનાં લક્ષણ.

આવત પતિ પરદેશ તે હરખત હોત જુ વામ;
આગત પતિકા નાયકા તાહિ કહત રસધામ.

## અધમા સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

જ્યોહી જ્યોં પિય હિત કરત ત્યોં ત્યોં પરત સરોષ,
તાહી કરત અધમા સુ કવિ નિકુરાઇ કી કોષ.

## મદમતી સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

વારંવાર પુરૂષની તરફ જોવું, પોતાનાં ભુષણ વગેરે ખખડાવી પુરૂષને પોતાના તરફ રાગવાળો કરવો અને તેને ખુશ કરવાને માટે મોટી મોટી વાતો કરવી. પુરૂષને જોઇ શરીર મરડવું, છાતી વગેરે તેના સાથે ખુલી કરવી, રસીક ભાષણ કરવું, ગોદમાં બાળક અથવા બીજી વસ્તુ લઇને છાતી સાથે લગાવવી, પાન ખાવું, દાંતે મસી લગાડવી, સુગંધીત વસ્તુઓ લગાડવી, પુરૂષ પાસે કોઇ વસ્તુની માગણી કરવી, બીજાને સંબોધી વાર્તાલાપ કરવા અને રસીક ગીત કે ભજન વાર્તા ઇતિહાસ ઉપર વધારે શોખ રાખવો એ મદમતીનાં લક્ષણ છે.

## અમદમતી સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

પુરૂષથી દુર રહેવું, વાતચિત કરતાં નાક સંકોડવું, પુરૂષની વાતો તરફ બેદરકારી બતાવવી, કોઇના તરફ નહિ જોવું તથા વસ્ત્રાભુષણ, પાન, સુગંધીત આદિ વસ્તુઓનો અને જેટલી કામોત્તેજક વસ્તુઓ છે તેનાથી દુર રહેવું એ જે સ્ત્રી મદમતી નથી તેનાં લક્ષણ છે.

## વિયોગિનિનાં લક્ષણ.

માથાના બાલ છુટા રાખવા, હાથપર માથું મુકી જમીન તરફ જોવું, અચાનક શબ્દ સાંભળી ચમકી ઉઠવું, હંમેશ વિયોગ અને શોકની વાતો કરવી, મુખપર ફિકાશ, હોઠો સુકાયેલા, શરીરપર સુસ્તી, કોઇ કામમાં ચિત્ત નહિ લાગવું અને જે વસ્તુમાં ચિત્ત હોય તેનુંજ ધ્યાન ધરવું એ વિયોગીની સ્ત્રીનાં લક્ષણ છે.

## સ્ત્રીના સ્વભાવિક ગુણ.

લજ્જા યુત મુસિકાન મંદ ફિર હેરન સુખકી;
અર્દ્ધ કટાક્ષ નિહારી મધુર બોલન અતિ સુખકી.
ઇર્ષા સોં કરિ કલહ ચરિત્ર અનેકન કરિવોં;
ચંચલ દ્રગન નિહાર ભીતિ સોં ભય ચિત્ત ધરિબો.
ગય ગમના ચલનિ ઠિઠકની બહુરિ મિસકર ઠાડી હેરહ;
યે સાધારણ ગુણ ત્રિયન કે માનોં પ્રીતમ કહન.
ચંચલ દ્રગ સોં દ્રષ્ટિ પાત સુધી કો કરિવો;
લજ્જાસોં હાંસી ફેરિ બચન મીઠે ઉચ્ચરિવો,
ચતુરાઇ સોં વંક ભોંહ ધનુ મેંન સમ્હારન;

અર્ધ કટાક્ષ નિહાર આન પ્રીતમ ઉર મારન;
લીલા વિલાશ મૃદુહાસ યુત મુખ પંકજ શોભાયતન;
ઐસે સ્વભાવ ગુણ સહજ હી મન મોહન યુવતીજન.

## સ્ત્રીના શણગાર.

ઉવીટ ઉવંટને અંગમીજ મલદેહ છુડાવન;
શીતલ નીર ઉસીર ગંધયુત સુચિ સોં નહાવત.
લાવે કેશન ખીલ નેહ દધિ રસયુત મીજતિ;
ધોવત સહજ સ્વભાવ અલીમિન અપને ખીજત.
પટુ પોંછિ ચીર રંગ રંગ કે તિય કંચન મન ધારતી;
પ્રીતમ હિત કોમલ કંજકર કચ કામિની સુધારતી.
ડારિ ગંધયુત નેહ કિયે લાવે સટકારે,
બૈની ગુહી બહોરી માન પન્નગ કે મારે.
મેંદી કેસર આડ ભાલ દ્રગ અંજન ધારો;
પ્રગટ ભાગ્ય મણિ કાઢિ મ્યાન તે ધરો દુધારો.
શુચિ ચંદન લેપન અંગ મેં અતર સુવાસિત કુચતટી;
જીવક કર મહ બર પગનમેં કંચન જનુમીના જટી.
ચિબુકબીજ તિલસાજી વન્દ બિન્દી કે સોહે;
ગોલગાલ તિલ ઝલક સદા પ્રીતમ મન મોહે.
રૂચે રૂચિર મૃદુ અધર લાલ પર વાલ સરીકે;
મિસ્સીયુત રદ લસૈ લાલ મોતી દુલરી કે.
છવિદત માંગ સિંદુદૂર ગોં શશિ વદની કે ભાલ પર;
જનુ રકત ભરી કૃપાન નૃપ મદન ધરી હૈ ઢાલ પર.

મુખ મેં બીડા ચાવી સુગન્ધિત સ્વાસ પ્રસારે.
યો સોલહ સિંગાર નારિ ચાતુર હી ધારે.
જો જાને રસ રંગ રીતિ સિંગાર બનાવે;
પ્રીતમ રહે પ્રસન્ન આપ રતિ રમિ સુખ પાવે.
સિંગાર ભેદ સોલહ ઈન્હે ચાતુરે ચિતધર લીજીયે;
રતિ રંગ ઉમંગ કિયોં ચહે પહલે ઈન કો કીજીયે.

## સ્ત્રીનાં આભુષણ.

નપુર પાજેબ છલા સાંકરી જંજીરી તોડા ઝાંઝન રમઝોલ છઠા લચ્છેનકો આનીયે છેલ ચુરી છાગલ પગ પાનફુલ સાંકડા કીકડી અતે પગ આભૂષણ જાનીયે, ૧ કટિ શુદ્ર કિંકણી કી કરધની ડાર ચાબીન કે ઝબ્બા જંઘ ઉપર લહરાનિયે, ડાઈ મડ કાટ કે પાખલ દેન નીકી પૈ લચૈલક કામિની દેખ કૈ બખાનિયે. ૧

સવૈયા—અંગુરી મુદરી છલ્લા છબિ છાપ છબીલી કે પોરન પૈ મુખ દેખન કે હિત આરસી હે હથફુલ અથેલી પિછોરન પૈઇ મઠેમાં કડે કર મેં સોહે ઇમઠે મન દાખિ મરવેરન પૈ. પહુંચે પૌહચી છબી કંચન કી છન છેલી છેલી ઓ તોરનપે.

ગયે કંટ લિરી દુલરી તિલરી મન મોહન માલ કરી લરકે,
વિય હારબહાર કરે અલની કુચ કુમ્ભજ ચંપાકલી હરકે,
પાંચોં લડકી ગરૈ પંચલડી જુગનુ છબી દેખ હિયા હરકે,
ગુલબદન પૈ ગલ બંધન હો લખિલપ્રીતમ તાહિં. કહાં સરકે;
આભુષણ કણ્ઠ અનેકન હૈ સબ દેશન કે બહુ ભાંતિન કે.
સબ નામ કહાં તક જાય લિખે પહરાવ અનેકન જાતિન કે,

લિપટે રહે કણ્ઠ તથા લટકે સબ હોત યહી દ ભાંતિન જે.
પહરેં રમણીક તિન્હે લખિ હર્ષિત હે પીતમ તિનકે,
મકરાકૃત કુણ્ડલ કરનફૂલ ગુરકી ઝાલે બાલી બાલે,
વિજલી ગોશે કાંટે પટ્ટી ઝુમકા ઝુમકી ઝીલમીલ ડાલે.
પત્તે ઓર નુરજહાની કે પહરાવ અનોખે નીરયાલે,
યે ગહને કાનો કે પ્રીતમ રૂખસારોં પર રહને બાલે
બૈના બીદી ટીકા ઝૂમર માછે પર શોભા દેતી હૈ;
નથ ભલહારી મોટી ડારી હોટોંકા રસ પી લેતી હૈ;
સીર સીસફલ કુદને કેકી ચોંટી કયા લહરે લેતી યે;
ગહને બતીસ પન્હીં મે હે ગીન લીજે ગીનતી કેતી હે.

## દુતી સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ.

રહૈ સોચ ઉચરૈ બચન મધુર મધુર હીત માન,
સો ઉતમ દુતી કહી રસ ગાયન મેં જાન;
કછુક મધુર કછુ કછુ સરૂષ કહે બહન જો આય,
તાહી કો કબી કહત હૈ મધ્યમ દુતી ગાય;
કે પીયા સોં કે પીય સોં કહૈ સરૂષહી બૈન,
અધમા દુતી કહત હૈ તાહી સો કવી ઐન;
હે દુતી કે કાજ એ બીરહ નીવેદન એક,
સંઘટન દુજે કહાં સુકબી કહત બીવેક.
બીહર બીનાય સુનાય કે બીહર નીવેદન જાન,
દોઉન કો જુ મીલાય વો સો સંઘટન માન.

## સામુદ્રિક અંગ.

ઉન્માન સંધી સુસ્થીરતા સાર વર્ણું સંખ્યંગ,
શબ્દ પ્રકૃતી સત ક્ષેત્ર બખ કહત પુરૂષ કો અંગ;
ઐસી બાતેં લખ કહત સામુદ્રિક નર શ્રેષ્ઠ,
તીન કાલ કી વાર્તા શુભ અરૂ અશુભ યચેષ્ઠ.

## સ્ત્રી સામુદ્રિક.

કુંડલિયા—ઉંચે પગ હોં જાસુ કે અગ્ર ભાવ હોય પીન,
રક્ત વર્ણું નખ દીપન સો સુંદર સુભગ નવીન,
સુંદરી સુભગ નવીન ગુલ્ફ હોય ગુઢ જાસુ કે,
અંગુરી લસત સુનાર પરસ્પર મીલી તાસુ કે;
કનક બર્ણું મુખ કમલ અંગ હોય શુભ અમુચે,
બરૈ ભુપ સમ પુરૂષ નારિ પગ જાકે ઉંચે.

છપ્પય—યુગ ભવ મીલીન હોય ન લમ્બે ચોડે હી કે,
બાલ ચંદ્ર આકાર હોય શુભ અતીહી નીકે;
રોમ હીન અતી ઉચ નીચ નહી હોય લલાટુ,
ઐસી તીય શુભ ગહત રત નીપટ કપાટું;
શ્રવણુ બડે હોં જાસુ કે કોમલ સ્વરસ રસાલ કર,
કૃષ્ન કેશ કી કામિની શુભ કહ મોહનલાલ બર.
ગ્રીવા છોટી હોય નારિ નિર્ધન સુ બખાની,
લમ્બી ગ્રીવા જાન કુલક્ષણુ રત સિયાની;
મોટી ગ્રીવા કુર દુષ્ટ બાલા સ્વભાવકી,
પ્રીત ન માને તનક હેત પ્રિયતમ અભાવકી;

કર્ણું બર્ણું શુભ રતિ મતી હતી સુપરમ વિશાલ અતી,
બુદ્ધી વીલક્ષણ સુંદરી બરની મોહનલાલ સતી.

દોહા—જાકે કર મેં પદ્મ કુમ્ભકા ચિન્હ પડા જો હોવૈ;
નીસ્સંદેહ તાસુ પતી રાજા હોકર નીશ્ચર સોએ.
જાકે નખહોં રક્તવર્ણ કે પગતલ લાલ સુહાયે,
પતી પીતૃ કુલ કા ઓ નારી: કલ્યાણ કરે સતભાગે.
જાકા પાર્શ્વ ભાગ હો મોટા તીય દુર્ભાગન માનોં;
ગ્હે સમાન સૌભાગ્ય ઉચ પસવાડા કુલટા જાનોં.
જાકે ગમન કાલ મેં પગ કે નીચે ભુમી કંપાય;
બ્યાહ ભયે પીછે હી બીધવા સો નારી હો જાય
અંગુરા કાનષ્ઠા જાનારી કીચલય ભુમિ નહિ છીએ,
બ્યાહત રાંડ સોય બહ નારી જગ મેં દુખસો જીએ.
જાકી તર્જન મધ્ય નામિકા ચલત ભુમિ નહિ આટે,
રહૈ દુકિખની સદા નારી સો ભીખમાંગ દિન કાટે.
તર્જની જાકી ચલત મેં ચઢૈ અંગુરન પૈ ધાય;
સો બિધવા વેગહિ બનૈ કો કોક સમઝાય.
મગનકાલ મેં જા નારી કૈ ધુર ઉડે સંગ ચાલૈ;
હોય કલંકન નિશ્ચય જગમેં ત્યાગ કરૈ ભુપાલે.
રોમહીન દોઉ જંઘ જાસુકી શિરાહીન હો ધારે;
વહ નારી સુલક્ષણા જાનૌ બ્યાહ કરૌ રૂચિધારૈ.
જાકા તલુવા પાંવ કા માંસલ મૃદુલ દિખાવે;
રતુબર્ણું હો જાપર ભારી સો ધનિ ધનક કહાવે.
જાકે હો નિતંબ ચૌડારે કોમલ માંસલ ભારી;

કૈત સમાન ગોલ વે હોવે સુખાસીન સો નારી.
જાકા ઉદર મૃદંગ કુંભ સમ હો પેડા આકારૈ;
કુલ કલંકિની હો યહ નિશ્ચય બ્યાહ કિયે નહિ સારે.
જાકા ઉદર બડા હો નિશ્ચય રહસી નિસ્સંતાન;
જઠર દેહ લંબા હો જાકા મારે પતિ કે પ્રાન.
જાકી કોખ હોય અતિ ચૌડી પુત્ર જનૈતે નારી;
ઉંચા પેટ જાસુ નારી કા બન્ધ્યા કહૌ પુકારી.
જાકે સ્તન દોનો હોવેં જત ઘટ પંચ સમાન;
દુષ્ટા નારી કરૈ સબ દુખ ધન ધની કા જાન.
જાકા દહિના સ્તન ઉંચા પુત્ર બતી સો હોવે;
બાયસ્તન ઉંચા હો; પુત્ર જનાગે સુખ હોવે.
જાકે ઉંચે નેત્ર લખૌ તિહી અલ્પ જીયગી જાને;
ગોલ નેત્ર કી નાર જો કુલ્ટા રમે સભી સો માનો.
હંસત સમય જા નારી કે ગાલ ગઢા પઢ જાવે;
તાકૂં વ્યભિચારણુ નિશ્ચૈ કોકશાસ્ત્ર બતલાવૈ.
લંબા હોય લલાર જાસુ કો સૌ તિય દૈવ મારૈ;
ઉદર લંબકી નારી જાનોં સસુરે બેગ પછારૈ.
સ્ફિક લંબ હો જા તિરિયા કા સર્વ સુન્દરી હોય;
બ્યાહત હી પતિ કો ખા જાવે બ્યાહન કરિયો કોય.
હોવેં કારે દાંત જાસુ કે તિય દુખ પાબે ઘોર;
કૃષ્ણ માંસ યુત દંત જાસુકો સો તિય હોગી ચોર.
નીચૌ ઘૂંઘટ માર કે ચલૈ ચાલ ઉત્તાલ;
સોતિય હૈ વ્યભિચારિણી ભાષત મોહનલાલ.

# પુરૂષ જાતિ પ્રકાર ભેદ લક્ષણ.

પુરૂષ જાતિ ભેદથી ચાર પ્રકારના છે અર્થાત શશક, મૃગ, વૃષભ અને અશ્વ.

## શશક જાતિનાં લક્ષણ.

**છપ્પય છંદ**—સાધુ સંગ અનુરાગ ભક્ત ઉત્સુક પ્રિયવાદી;
સતવાદી સત્સંગ સત્ય વ્રત ધારણ આદી,
સુદૃઢ પ્રેમ અનુરાગ બચન મીઠે મુખ બોલે,
પરહિત સાધન હેત અદન આપુન તક તોલે;
અતિહિ સુલક્ષણ સોં ભરૌ ખરો પ્રેમ પ્રણિપાલ;
પર તિય રિત નિંદત કરત શશક સુ મોહનલાલ.

## મૃગ જાતિનાં લક્ષણ.

**છપ્પય**—સદા હાસ્ય મુખ રહત ચિત વૃતિ અતિ ઉદાર સી;
દીર્ઘ અંગ બલવાન પ્રીત નિત ગાન ધારસી
ચંચલ ચપલ સયાન અધિક ભોજન અનુરાગી.
ભક્તિ માન સુખદેવ કૃસ્ન ગુન ગાન બિરાગી,
દાન દેત અભ્યાગતહિ પરતિય રતિ ડરત,
મોહન મૃગ સે પુરૂષકી જગત પ્રશંસા કો કરત.

## વૃષભ પુરૂષના લક્ષણ.

**છપ્પય**—અંગ મનોહર મધુર બયન ગુણ બાન શીલ યુત,
બહુરિ કુટુમ્બી હોત પરિશ્રમ પાલત શ્રી સુત;

પૂત ગંધ તન આવ પરસ્પર મિલત જુ નાકે;
છોટે છોટે પૈર કલેવર પુષ્ટ સુતિ કે,
લાજ હીન તિય લખત જો ઉત્કશ ચિત હો જાય;
પાપ કાર્ય્ય મેં ભય નહીં વૃષભ કહીજે તાય;
શીલવાન અસિગુની મનોહર અંગ સજાવે.
બોલે મધુરે બચન સંગ ખોટા નહિ ધાવે;
પર તિય ભોગી સદા રતી કી ઇચ્છા રાખહિ;
નિદ્રા અલ્પ સુ તાહિ બચન મુખ મીઠે ભાખહિ;
સદા ઇચ્છા રહ રત લગી મન મેં જાકે જોગ વર,
મોહન વૃષભ સુ પુરૂષ હૈ કામ કળા ઔતાર નર.

## અશ્વ જાતિનાં લક્ષણ.

કરૌ કરૌ વર્ણ્ મહા પાપી પર નિંદક,
ધર્મહીન બુદ્ધિ હીન કામ રત સદા સુ હિંસક,
દિવસ રૈન ઉગમણુ નારિ મુખ જોબન હારા;
સબ જાતિન સોં રમત ભૂષ ચાતુર મતવારા,
દુરાચાર દુર્મંત રતી કુલ કલંક કર ધર મતિ;
અશ્વ જાતિ મોહન પ્રગટ અબગુન સોં ભરપૂર અતિ.

સોરઠા—ચાર જાતિ કહદીન, પુરૂષન કી સબને કહી;
અપર સુનહુ પરબીન, પંચજાતિ ઔરહુ સહત.

## પંચ મહાપુરૂષનું લક્ષણ.

૧ **માલવ્ય પુરૂષનાં લક્ષણ**—એ જાતના પુરૂષ માળવા, મમર, કચ્છ, ભરૂચ, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, સિંધુ આદિ દેશોનું પાલન કરે છે. એ ગુણી છે,

**૨ ભદ્ર પુરૂષનાં લક્ષણ**—એના પુષ્ટીકારક સમ વર્તુલ લાંબા હાથ હોય છે. પુષ્ટ વૃક્ષસ્થળ, સંતોષી, ગુણી, વ્યાધ્ર સમાન, મુખ સ્થીર, સ્વભાવ ક્ષમાયુક્ત, ધર્માત્મા, કૃતજ્ઞ, બહુ શાસ્ત્ર જાણનાર, સુંદર શરીર અને લલાટનો, નૃત્ય ગીતમાં રતિ ધરાવનાર, અને કાંતિયુક્ત હોય છે.

**૩ રૂચક**—શત્રુઓને મારનાર, સાહસી, ગૌબ્રાહ્મણ દેવ ભક્ત હોય છે.

**૪ શશ**—ઉંચા દાંત, શીઘ્રગામી, બાહ્યિક પથમાં આશક્ત, પરસ્ત્રી રત, પાપી, વનપર્વતાદિમાં વાસની રૂચીવાળો હોય છે.

**૫ હંસ**—ખસ, શુર, ગંધાર, અને અંતર્વેદને ભોગવનાર છે જલ સાથે પ્રીતિ, શુમ્કાસાર હોય છે. ૧૬૦૦ પલ શરીર એનું હોય છે.

## પુરૂષ સામુદ્રિક.

ત્વચા જીહવા દાંત નખ નેત્ર પાંચ સ્થાન,
નિર્ધન કે રૂખે રહેં ધની ચીકને જાન;
છિદ્રે જાકી દાંત હો બદન દુબરો જોય,
અતિ ચુનિયાં નિર્ધન ભલોં મોહન જૈસૌ હોય.
જાકે ઉંચે માસ દિખાવે સો ભોગી નર જાનોં,
ખિચે કપોળ માંસ સો હીને નારી બિહીન બખાનોં;
છોટી ભોંએ હો દરિદ્રી મિલી ભોંહ ધન નામા,
ટુટી ભોંહ બીચ મેં નીચી સો નર ભોગે વામા;
નેત્ર મૂંદ કર હંસે સો પાપી દોષી બારંબારી,
નિબલ નપુંશક આંખ ચુરાવે તકે ન તન કહુ નારી;

ચપટે કાન હોય ભોગી કે છોટે કૃપણુ કુચાલી,
બડે કાન કે જીવેં અધિકે સુખી ધની સુભ હાલી.
શ્રી શમ મુખ હોવૈ જાકો સો સન્તાન ન પાવૈ,
ગોલ મુખી નર લમ્બા મુખ નિર્ખન રંક કહાવે.
સુન્દર મુખકા ભોગી નર જગ અધિક રમાવે નારી,
લખ સામુદ્રિક કોકશાસ્ત્ર મત 'મોહન' કહા બિચારી.

છપ્પય—કોમલ કમલ સમાન સ્વેદ સોં હીન જાસુરહ,
મિલી પરસ્પર અંગુરિ હોય સજ્જિત તિન કે મદ;
અરૂણુ બરણુ ધ્રુતિ દિપત નખન શોભા સુડી છાઇ,
પુષ્ટ ન નાભાસ દિખાત તરલ તરવન કે માહી;
જિન કે ઉંચે ગુલ્ફ હોં શુચિ કુમ્ર્માકાર આત,
લક્ષણુ રાજકુમાર કે તાસોં સામુદ્રિક કહત.
જિનકે સૂર્પાકાર પાદ નખ ટેઢ દુરંગે.
વિરલ અગુરિન મધ્ય લખત સોઇ દરિદ્ર અભંગે;
હોય મંડુક આકાર ભાગી પુરૂષ કહાવે,
જો કષાય રંગ સાજ વંશ બિચ્છેદ કરાવે,
મૃતિકા રંગ હત્યા કરત પીત સુ પર શ્રી ગહત,
લખ રાખ નખ સૌ ગુણુ કથન મોહન સામુદ્રિક કહત.

## જંઘા લક્ષણુ.

બિરલુ સૂક્ષ્મ શ્રોર રોમ યુક્ત બતુંલ જંઘા હો જિનકી,
હસ્થિ શુંડિ આકાર માસ યુક્ત રાજ હોવૈ તિનકી;
સ્થાન શ્રગાલ સમાન જાંઘ હો જિન કી સુનિયે પ્યારે,
રહે સદા ધન હીન દરિદ્રી સો સામુદ્રિક ઉચ્ચારે;

રોમ કુપ મેં એક રોમ હો રાજા કહીયે તાય,
રોમ કુપ મેં દો દો રોમ હો પંડિત સો કહવાય.
તીન ચાર હોંય રોમ કુપ મેં રોમ સુનહુ નર જિન કે,
બેશ—નહી—ન દરિદ્રી કહિયત કછુ લેખ નહિ તિન કે;
જાકે જાંધ માસ કમતી હો મરે પ્રદેશન ગીચા,
લઘુ જાનુ સૌ ભાગ્ય વિકટ જંઘા દરિદ્ર અતિ નીચા
નીચે જંઘા હોયુ જાસુ કે સ્ત્રી જિત સો ગાયે
માંસ યુક્તા મૃદુ જંઘુ જાન રાજા સો હોત મિલાયે;
પડે જાંધ હો જિન પુરૂષો કે ઉનકી આયુ બખાની.
દીર્ઘ હોય નિશ્ચય કર માનોં સામુદ્રિક સત બાની.

## વૃષણુ લક્ષણુ.

એક વૃષણુ હો જિસ કા જલમે ડુબ મરે વહ પ્રાની,
છોટે વૃષણુ પુરૂષ તિય લંપટ સમ રાજા સત બાની;
ઉપર ખિચે હોય તો જાનહુ થોડે દિન કા જીના,
લાબેં વૃષણુ દીર્ઘાયુ કહિ શત સોં હોય ન હીન.

## મત્ર ત્યાગ લક્ષણ.

રક્ત વર્ણું મણિ ધની સ્વેત અતિ મલિન દરિદ્ર બતાવે,
મૂત્ર ત્યાગકે સમય શબ્દ હો પુરૂષ સુ સુખી કહાવે;
એક ધાર સોં મૂત્ર તજે તો પુત્ર સુપાત્રહિ પાવે,
મણિ મધ વેષ્ટ રેષ્ટ ઉંચે કર ભાગ્ય ભલાં દર્શાવે.

## કટિ લક્ષણુ.

સિંહ સમાન કમર હો જાકી રાજા કહિયે તાય,
બાનર ઊંટ સમાન કમર કા નર નિર્ધન કહવાય;

જિસકા ઉદર સમાન હોય બહુ ભોગી નર પહિચાનો,
ઘટ પટ હંડી ઊદર હોય નિશ્ચય ધનહીન સુજાનો.

### વક્ષસ્થલ લક્ષણ.

પુષ્ટ કઠોર છાત્ર કા જાનહું શુર બીર પ્રણવાન,
સમ વક્ષસ્થલ હોવેંજિન કે વે હોવેં ધનવાન;
લઘુ છાતી હો જાકી સો હિમ્મત હાર કહાવે,
પુરૂષારથ સો સુખી હીન સદા કષ્ટ વહ પાવે;
જિનકી છાતી વિષમ હોય ધનહીન રહૈ સો પ્રાની,
મૃત્યુ શસ્ત્ર સે હોય કહત સામુદ્રિક સાચી બાની.

### ગ્રીવા લક્ષણ.

ચપટી ગ્રીવા હોય નિર્ધની પુરૂષ કહાવે;
શુષ્ક નાસિકા યુક્ત હુ અતિ ધનહીન સુહાવે,
મહિષ સમાન ગ્રીવ હો જાકી શુરબીર સો ગાયા,
વૃષ સમ ગ્રીવ શસ્ત્રસે મૃત્યુ શાસ્ત્રભેદ બતલાયા:
શંખ સમાન તીન રેખા યુત જાકી ગ્રીવ સુહાઇ,
નિશ્ચય રાજા હોય સામુદ્રિક ભેદ કહા મન ભાઇ.
જાકા કણ્ડ હોય અતિ લમ્બા સો ખાઉ નર જાનોં.
સંચય કબહું કરૈ નહિં કૌડી ક્ષુધા સદા અતુરાનોં;
રોમ રહિત ટૂટી નહીં પીઠી હોવે હૈ ધનવાન કી,
યાસોં પ્રતિ બિપરીત બખાની પીઠ સુ નિર્ધન પ્રાન કી.

### અંગુરી લક્ષણ.

**દોહા**—જાકી આયુ દીર્ઘ હો અંગુરી લમ્બી જાન;
સુભગ પુરૂષ કી આંગુરી સૂધી કરકે માન.

બુદ્ધિમાન કી આંગુરી પતરીસી પહિચાન;
મોટી અંગુરી દેખકર નિર્ધની વાકો માન
ચપટી સેઆ કારકી ધર સામુદ્રિક ધ્યાન;
કપિ કર જાકી આકૃતિ સો નર જાનોં પનવાન.

## હથેલી લક્ષણ.

નીચો હોય હથેલી જાકી હોય પિતાકે ધન સો હીન
સમઅર્તુલ કરતલ હો જિનકે સો ધનવાન સુખી પરબીન;
ઉંચા કરતલ કહિયત દાતા પુરૂષ કહાવે,
વિષય કરતલી ક્રુર ઔર નિર્ધનિયા શાહુ લખાવે;
લાલ રંગ કે કરતલ જિનકે હોં ઐશ્વર્ય સુહાવન,
પીલે રંગ કે કરતલ જિનકે ઓ રહતન ભાવન;
જો હોવે અંગુષ્ટ મધ્ય મેં સો ધનાડય બતરાવે,
પુત્રવાન નર શ્રેષ્ઠ પૌરિ લમ્બી પણ્ડિત જન જાવેં.

## હસ્તરેખા લક્ષણ.

ગહરી રેખા હોય જાસુકી સો ધનવાન કહાયા,
વિરલ આંગુરી જાકી હોવેં નિર્ધન પતિ સો ગાયા;
થોડી રેખા હોય પડી કર મધ્ય સુખી ધનવાન,
અતિ રેખાકા પુરૂષ દરિદ્રી નિશ્ચય કર કે માન.

## અધર–ચિબુક–લક્ષણ.

કુશ અરૂ લમ્બા ચિબુક હોય ધનહીન કા,
માસ પુષ્ટ આત રૂચીર સુનહ ધનપીનકા

છોટા અધર જુ હોય તો નિર્ધન જાનો,
સમ વિમ્બાફલ સનશ સૂખી સોઇ માનો.

## મુખ લક્ષણ.

સ્ત્રી કાસા મુખ જિનકા સંતાન હીન સો જાનહુ,
ગોલ સુખી નર શઠ નિર્ધનર્યા લંબા મુખ કર માનહુ.
જિનકા મુખ ભયભિત દેખ પડે સો પાપી હોતે હૈં,
ચૌખંડે મુખ ધુર્ત નીચ નિત કલહ બીજ બોતે હૈં.
નીચા મુખ હો પુત્ર હીન કા કબુ પુત્ર નહિ પાયે,
છોટા મુખ હો જાકા સોઇ સામુદ્રિક કૃપણ બતાયે.
સમ્પૂરણ મનહર જાસુ મુખ હો સોઇ ભોગી નર જાનહુ,
સદા સુખી રહ મોહન મનકર સામુદ્રિક સુ બખાનહુ.

## કપોલ લક્ષણ.

જાકે ઉંચે હોય કપોલ સો ભોગી નર હોતા હૈ,
સુક સમાન નાસિકા બાલા રાજા મંત્રી હોતા હૈ.



# અધ્યાય ચોથો.

## ચિકિત્સા તરંગ.

જો કે વૈદક શાસ્ત્રોમાં સંપુર્ણ રોગોની ચિકિત્સા–નિદાન–ઔષધી સારી રીતે લખી જણાવી છે, પરંતુ હું અહીં જે રોગો સંતાન થવામાં હાનીકારક હોય છે જેવા કે પ્રમેહ–ઉપદંશ–નિપુસકતા—ભગંદર–મંદાગ્નિ વગેરે રોગો માટે લખું છું.

### પ્રમેહ થવાનાં કારણ.

ઘણું બેસી રહેવાથી, ઘણું સુવાથી, સ્વપ્નમાં સ્ત્રીસંગ અનુભવવાથી, દહીં, ગોળ, માંસ, ગરમ પદાર્થો વગેરેના સેવનથી, નવાં પાણી પીવાથી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

### પ્રમેહનું પુર્વ સ્વરૂપ.

દાંત, જીભ, તાળવા આદિમાં ઘણો મેલ ઉત્પન્ન થવો, હથેળી, તળીઆમાં દાહ થવો, શરીરમાં ચીકાશ આવવી, તરસ લાગવી, શ્વાસ ચડવો, વાળમાં ચીકાશ આવવી, નખોનું વધવું, પીશાબ જાડો થવો અને તે સફેદ પાણી જેવો થવો, હાથ પગમાં કળતર થવી, એ પ્રમેહનું પુર્વ રૂપ છે.

## કફના દશ પ્રમેહનાં લક્ષણ.

૧ ઉદક પ્રમેહ—એમાં સ્વચ્છ, સફેદ, શીતલ ગંધ રહિત, કાંઇક જાડો અને ચીકણો પેશાબ થાય છે.

૨ ઇક્ષુ પ્રમેહ—એમાં ગન્નાના રસ જેવો મીઠો પિશાબ થાય છે.

૩ સાદ્ર પ્રમેહ—એમાં વાશી પાણી જેવો ગાઢો-જાડો પિશાબ થાય છે.

૪ સુરો પ્રમેહ—એમાં મદિરા જેવો પિશાબ થાય છે.

૫ પિષ્ટ પ્રમેહ—એમાં ચોખાનાં ધોવડામણ જેવો પિશાબ થાય છે.

૬ શુક્ર પ્રમેહ—એમાં વીર્યના જેવો તથા મલીન પિશાબ થાય છે.

૭ સક્તા પ્રમેહ—એમાં પિશાબ સાથે મળના કણ આવેછે.

૮ શાંત પ્રમેહ—એમાં શીતલ તથા ઘણો પિશાબ થાય છે.

૯ શનૈ પ્રમેહ—એમાં ધીમે ધીમે એક એક બિંદુ બિંદુ પિશાબ ટપકે છે.

૧૦ લાલ પ્રમેહ—એમાં પિશાબ લારના જેવો ચીકણો થાય છે.

## પિત્તના ૬ પ્રકારના પ્રમેહના લક્ષણ.

૧ ક્ષાર પ્રમેહ—એમાં ખારા પાણી જેવો પિશાબ થાય છે.

૨ નીલ પ્રમેહ—એમાં લીલા રંગનો પિશાબ થાય છે.

૩ હરિદ્ર પ્રમેહ—એમાં હળદરના રંગ જેવો પીળો પિશાબ થાય છે.

**૪ કાળો પ્રમેહ**—એમાં કાળા રંગનો પિશાબ થાય છે.

**૫ રક્ત પ્રમેહ**—એમાં લોહી જેવો લાલ રંગનો પિશાબ થાય છે.

**૬ માંજીષ્ઠ પ્રમેહ**—એમાં મજીઠના અને કેરીના રસ જેવો પિશાબ થાય છે.

## વાતનાં ૪ પ્રકારના પ્રમેહના લક્ષણ.

**૧ વાસા પ્રમેહ**—એમાં ચરબી જેવો તથા મેલો પિશાબ થાય છે.

**૨ મજ્જા પ્રમેહ**—એમાં હાડકાનાં જેવો અને મેલો પિશાબ થાય છે.

**૩ ક્ષૌદ્ર પ્રમેહ**—એમાં કસાયેલા મીઠા જેવો અને ચીકણો પિશાબ થાય છે.

**૪ હસ્તિ પ્રમેહ**—એમાં પિશાબ અટકતો અટકતો ઉતરે છે તથા પિશાબ સાથે તાર જેવું આવે છે.

## પ્રમેહની ચિકિત્સા.

### ચોપાઇ.

ગિલોય યવાયન હરડ ઉશીર, જામુન ચિત્રા પાવો ધીર;
સત પર્ણિ આમલે મિલાય, કરે કુવાથ મધુ યાય પિલાય.
કફજ પ્રમેહ હોય હૈ નાશ, અંગ સન યો કીન પ્રકાશ;
દાલ હલદ કુઠ વાય બિડંગ, ધાવૈ ખેર અગર ધર સંગ.
ચન્દન રલેત આન સુરદાર, સબ સમ લીજે કવાથ સુધાર;
મધુ મિલાય કર પીબૈ તાસ, કફજ પ્રમેહ હોય તબ નાશ.

ચન્દન અર્જુન લોધ્ર ઉસીર, યહ સમ ક્વાથ કરો મતધાર;
મધુ મિલાય કર પીવૈ સોય, પિત્ત પ્રમેહ નાશ તબ હોય.
પટોલ નિંબ આમલે મિલાય, પાય ગુડચો ક્વાથ બનાય;
મધુ મિલાય કર પીવૈ જોય, પિત્તક પ્રમેહ નાશ તબ હોત;
ત્રિફલા, ત્રિકુટા યહ સમ લ્યાવૈ, ઇન્હ દોઇ સમ ગુગલ પાવૈ;
ગોરખ કાતહી ગુટીકા બાંધ, બલ અન્સાર તાહિ કો સાધે.
દિન પ્રતિ તાહિ બઢાય ઘટાય, બાત પ્રમેહ દેહતે જાય;
પટોલ કવીલા કો ગુડ શાલ, અગર પુષ્ટ પર્ણી લે ડાલ.
સમ પર્ણી જુ બહેડે આન, સબ સમ કો ચૂરણ કર ઠાન;
મધુ મિલાય કર ચાટે જોય, કફ બાત્ત પિત્ત હરે સર્વ સોય.

કચુર, વજ, નાગરમોથ, ચિરાયતા, દેવદારૂ, હળદ, અતિવીશ, દારૂહળદર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, ત્રીફળા, ચબ્ય, ગજપીપળ, જવખાર, સજી, સીંધાલુણ, સંચળ એ સર્વ એક એક ટાંક, પાંચ ટાંક સાર, ૨ ટાંક મિશ્રી—સાકર, ૪ ટાંક શુદ્ધ શિલાજીત, અને ૪ ટાંક શુદ્ધ ગુગલ, એ સર્વને જુદાં જુદાં બારીક વાટીને એકઠા કરવાં. એક ટાંક શુદ્ધ ગંધક, ૧ ટાંક પારાની કજલી, એક ટકાભાર શુદ્ધ અબરખ, મેળવી એ ચુરણને ૪ માસા દર રોજ મધની સાથે ખાય તો સર્વ જાતના પ્રમેહ મટી જાય છે.

**સોપારી પાક**—દક્ષીણી સોપારી દશ પળને બારીક વાટીને ૮૦ પલ ગાયના દુધમાં નાખી પકાવવી, થોડું ઘી પણ એમાં નાખી દેવું અને સાકર ૮૦)≋ ટાંક મેળવી પાકને લાયક ચાસણી કરવી અને તેમાં ઈલાયચી, નેત્રબાલા, બલા (બીરઆરા), પીપલ, જાયફલ, શિવલિંગી, જાવંત્રી, પત્રજ, દાલચીની, સુંઠ, ઉસીર, સુગન્ધ-

આલા, નાગરમોથ, ત્રીફલા, વંશલોચન, સતાવરી, કૌંચબીજ, તાલમખાના, દ્રાક્ષ, ગોખરૂ, મેથી, છુહારે, ખીરની, ધાણા, કસેરૂ, મહુડાં, સિંઘોડાં, જીરૂ, મગરેલા, અજવાયન, મરૂઉ, જટામાસી, સોંઠ, વીદારીકંદ, મૂસળી, આસન કચૂર, નાગકેસર, કાળાંમરી, ચિરોંચી, સેમરનાં બી, ગજપીપળ, કમળગોટા સફેદ અને લાલ ચંદન ધાવડીનાં ફુલ, એ સર્વ એક એક પલ લઇ તેને બારીક વાટી ઉપરની ચાસણીમાં મેળવી દેવાં. પછી કસ્તુરી, કપુર, અંબર, બંગ, નાગેશ્વરથી શુદ્ધ અબરખ ચતુર વૈદ્યે પોતાની મતી અનુસાર નાખી તેના લાડુ બનાવી બળ અનુસાર સેવન કરાવવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ મટે છે.

**ગોખરૂ પાક**—અરધો શેર ગોખરૂના ચુરણમાં એક શેર ઘીને પાંચ શેર ગાયના દુધમાં નાખી તેને ઉકાળી માવો કરવો. પછી બેશ્રગીરી, કાળાં મરી, જાયફળ, સમુદ્રશોષ, ઇલાયચી, ભીમસેની કપુર, દાલચીની, પત્રજ, હળધર, કુટ, અરીણુ, તાલમખામા, એ સર્વ બે બે ટાંક અને ૫ ટાંક લોહાસાર એ સર્વથી અરધી શુદ્ધ ભાંગ લઇ અને સર્વ ઔષધીઓને બારીક વાટી ૪ શેર સાકરમાં ઉપલી ઔષધીઓ તથા માવો મેળવી ચાસણી કરીને લાડુ બનાવવા અને તે બળને અનુસરી તેનું સેવન કરાવવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ મટેછે.

## ઉપદંસનું નિદાન.

**કારણુ**—નખ, દાંત અથવા અન્ય પ્રકારની ચોટ—ઘા લાગવાથી, સ્વચ્છતા પુર્વક નહિ રાખવાથી, હસ્તક્રિયા કરવાથી, મિથ્યા આહાર વિહારથી, અત્યંત સ્રીસંગથી તથા રોગયુક્ત સ્રીસંગથી અને અતિશય, ખારા ગરમ પાણીથી ધોવાથી તથા અત્યંત ઉનું ભોજન કરવાથી પાંચ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ થાય છે.

૧ જેમાં પુરૂષેન્દ્રિયપર કાળા વરણુનાં ચાઠાં—ચાંદા થાય અને ચોટ તથા ચીરવા જેવી પીડા થાય તો તેને વાતઉપદંશ જાણુવો.

૨ જેમાં પીળા રંગનાં ચાંદાં—ચાઠાં થાય, અને તેમાંથી ઘણું પાણી નીકળે અને તેમાં બળતરા થાય તો તેને પિત્તોપદંશ જાણુવો.

૩ જેમાં સફેદ રંગનાં ચાંદા—ચાઠાં થાય, અને તેમાં ખંજોળ આવે તથા જેમાંથી પરૂ વહે તેને કફોપદંશ જાણુવો.

૪ જેમાં ચાંદા માંસનાં જેવાં હોય તેને રક્તોપદંશ જાણુવો.

૫ જેમાં અનેક પ્રકારની પીડા થાય અને:રસી—પરૂ વધારે વહે તો તેને સન્નિપાતોપદંશ જાણુવો.

## ઉપદંશની ચિકિત્સા.

૧ પટોલ લીંબડાની છાલ, ત્રિફળા, ચિરાયતા, ખેરસાર, બીજ-યસાર, ગુગળનો કવાથ પીવાથી ઉપદંશ મટે છે.

૨ પુંડરીક મુલક સરલ સુર દારૂ, અગર કુટ એલા પુન ડારૂ;
દ્રક્ષ રાસના સંગ મિલાવે, લેપ કરે બાતજ મિટ જાયૈ.

૩ નિચુલ અરંડ બીજ કો આન, યત્ર અરૂ કરણુ સત્ સમાન;
ધ્રત મિલાવ લેપ સો કરૈ, રોગ ફિરંગ બાત કો કરૈ.

૪ ગેરી સુરમા અવર ઇંશીર, મજીઠ મુલેટી પાવો ધીર;
ચન્દન ઉતપલ આભ મિલાય, પદ્મ કાષ્ટ તિસ માહિ રલાય;
પીસે ઘ્રૃત બા તેલ કે સંગ લેપે પૈત્તિજ રૂજ હોય ભંગ,

૫ ઉત્પલ પદ્મ સરજ અરૂ ભેહ, અરૂ જન બૈત મુલટ સમ ગેહ;
પીશ યાહિ કો લેપ લગાવે, ઉપદંશ રોગ પિત્તજ મિટ જાવે;

૬ અમલ તાસ કે ફા લીજે કવાથ, તાકો ધોવે તાસકે સાથ.

૭ બટ દાડી અર્જુન પુન લોધર, હરડે હલદી જંબુ સમધર;
પીસે વિધ સો લેપ લગાવે, યહ ઉપદંશ કી શ્રેષ્ઠ કહાવે.

### મંજિષ્ટાદી કવાથ.

૮ સુંઠ, મરી, પીપળ, ચિરાયતા, અતિવિશ, સંભાલુ, અમલતાસ, ત્રયમાણ, ખેરસાર, કડાની છાલ, પાઠા, નસોત્તર, કુટકીકી, બંને હળદર, પિત્તપાપડા, અકુસો, ઇંદ્રાયણુ, જવાસા, ઇંદ્રજવ, કૂઠ, અંડની જડ, લીંબડાની છાલ, ચિતા, શતાવરી, ભોરંગી, ચંદન, કચુર, ધાવડીનાં ફુલ, છડ, પાડલ, નસોતર, માલકાંકણી, ને વાલા, દંતી, વૃક્ષ વિશેષ જડ, ઢાકનાંબીજ, ચંદન, મુડી, વાવડીંગ, કાયાફળ, અરણી, કંજુઓ, ધાવડીનાં ફુલ અને જડ બંને ભેગાં દેવદારૂ, મોથ, ફલગટ્ટા, પટોલપત્ર મજઠ, ત્રિફળા, ફુલપ્રિયંગુ, ગિલોય, બ્રાહ્મી, વજ, પોહકરમૂલ ભાંગરો, એનો ' કવાથ પીવાથી સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ કોડ—કુષ્ટ, રક્ત વિકાર મટે છે.

### કલિવનું નિદાન.

**નપુશક થવાનાં કારણ**—જન્મથી, વીર્યના દોષથી, ઈંદ્રિયના બિગાડથી, વૃદ્ધાવસ્થાથી, અત્યંત ખાટાં ખારાં પીણાં પીવાથી, હસ્ત ક્રીયા અને અત્યંત ગરમ ભોજન, દહીં આદીના સેવનથી અને ઘણા દિવસ સ્ત્રી સંગ નહિ કરવાથી તથા યોની રોગ, ગૃહસ્થ કન્યા સાથે સંયોગ કરવાથી અને પુરૂષોની સાથે નિંદિત કમ કરવાથી એમ કેટલીએ પ્રકારનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ **બીજોપઘાત લક્ષણ**—એમાં વીર્ય પીળું ને શરીર દુર્બળ થઇ જાય છે અને સ્ત્રીની ઇચ્છા રહેતી નથી. અને પાંડુ રોગી, શ્વાસ,

ક્રમલો, અનાયાસ વગેરે રોગો થઈ જાય છે. ધ્વજભંગનાં લક્ષણુઃ—ચૈતન્ય થઇ સત્વર અચૈતન્ય થઇ જાય અને સુજીજવું, પીડા, લાલ-વરણુ હોય તથા ફોલ્લા વગેરે હોય ચોખાના ધોવણુ જેવો કાળો લાલ શ્રાવ વહે, સુશ્રુતાદિક આચાર્યોએ એને પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છેઃ-

૧ ઇર્ષ્યક—૧ સૌ ગંધિક, આસોક્ય, મહાષંડ.

૧ ઇર્ષ્યક—૨ બીજાને જોઇ ઉત્સાહ થાય.

૩ સૌગંધિક—જે સુંઘવાથી ઉત્સાહ થાય.

૩ કુંભિક—નિંદિત કર્મ કરવાથી ઉત્સાહ થાય.

૪ આસોક્ય—માતા પિતાના અલ્પ વીર્યથી થાય છે.

૫ મહાષંડ—જે સ્ત્રીથી વિપરિત સતસંગ કરવાથી પેદા થાય છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ભાવ પ્રકાશ આદિગ્રંથોમાં સાત પ્રકાર લખ્યા છે.

## ક્લીવાની ચિકિત્સા.

૧ ગોખરૂ, ઇક્ષ, બીજ, અસગંધ, સતાવરી, સફેદ—ધોળી મુસળી, સેંભલનાં ફુલ, ભારંગી, કુટ, કોંચ, ખરેટી, મરચાં—મરી, મોચરસ, અને સાકરને સમાન ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી મધની સાથે સેવન કરવું.

૨ કોંચ, ગોખરૂં, સેંભલનું મૂળ, અને સાકરનું સેવન કરવું.

૩ સફેદ ચોટની, શતાવરી, મુલેટી, ગોખરનું ચુર્ણ સાકર અને દૂધ સાથે પીવું.

૪ તલ, ગોખરૂનું ચુર્ણ બકરીનું દુધ સાથે પીવું.

૫ સોનામુખી, મધ, શુદ્ધ પારો, લોઢાનું ચુર્ણ, શુદ્ધ વાવ-ડીંગ એ સર્વને મધની સાથે ચાટવું.

૬ ગિલોયનું સત્વ, અબરખની ભસ્મ, હરતાલની ભસ્મ, ઇલા-યચી, ખાંડ, પીપળ એને મધમાં મેળવી ચાટવું.

**મદનમંજરી ગોળી**—ચાર ભાગ અબરખ ભસ્મ બે ભાગ બંગભસ્મ એક ભાગ પારાની ભસ્મ, એ ત્રણેની બરોબર ભાંગ, દાલચીની, તેજપાત, ઇલાયચી, નાગકેસર, જાયફળ, કાળાંમરી, પીપીર, સુંઠ, લવીંગ અને જાવંત્રી દરેક બે તોલા લઇ બારીક ચુરણ કરી બમણી ખાંડમાં મેળવી મધ અને ઘી મેળવી લાડુ બનાવવા અને બળને અનુસરી ખવરાવવા.

**અબરખ પાક**—ઉત્તમ પાકેલી કેરીના ૧૦૨૪ તોલા રસ લઇ તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ અને ૬૪ તોલા ઘી, ૩૨ તોલા સુંઠ, ૧૬ તોલા કાળાં મરી, ૮ તોલા પીપર, ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિપર માટીના વાસણમાં પકાવવું. જ્યારે તે ગાઢું થઇ જાય ત્યારે તેમાં ધાણા, જીરૂં, હરડે, ચૈતા, નાગરમોથ, દાલચીની, કાલીજીરી, પીપલીમૂલ, નાગકેશર, ઇલાયચીના દાણા, લવીંગ, જાયફળ, દરેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ કરી ઉપરની ઔષધીઓમાં નાખી ઠંડુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી માટીના વાસણમાં રાખી એક એક તોલો જમતા પહેલાં લેવું.

## અર્શ રોગનું નિદાન.

કસાયેલા, ચરકા, કડવા, લુખા શીતલ, અને તીક્ષણ, ભોજન, વધારે કરવાથી, અને મિથ્યા અહાર વિહારથી તથા અત્યંત ચરકા, ખાટા, ખારા પદાર્થોના સેવનથી તથા ઉષ્ણ શીતલ, આદિ દેશમાં રહેવાથી, અત્યંત કસરત કરવાથી અતિ પરિશ્રમ કરવાથી, એ રોગ ૭ પ્રકારનો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ **વાતાર્શ લક્ષણ**—એમાં મસા સુકા ચમચમતા, કાળા, લાલ, વાંકા વિશદ, કર્કશ, ખુરદરા, મોટા, ખજુર, કપાસના ફળ જેવા, કદંબના ફુલ જેવા મુરઝાયેલા થાય છે. તથા માથામાં પશવાડામાં ખભામાં, કમરમાં જાંઘમાં, પેઢામાં, વધારે દરદ થાય છે. ચામડીનો રંગ, નખ, નેત્ર, મુખ, વિષ્ઠા કાળાં થઇ જાય છે, અને ઉદર રોગ ઉત્પન્ન થઇ જાય છે.

૨ **પિતાર્શનાં લક્ષણ**—એમાં મસાનો રંગ પીળા, લાલ, સફેદાઇપર હોય છે અને કોમળ, શિથિલ, પોપટની જીભ જેવા હોય છે. અને એ મસ્સામાંથી વાસયુક્ત રૂધીર નીકળે છે તથા શરીરમાં દાહ, ગુદા પાકવી, જ્વર પશીનો, તરશ મૂર્ચ્છા, અરૂચી થાય છે, વિષ્ઠા લીલા, પીળા, લાલ રંગની ગમે આમસ યુક્ત દોડી થોડી ઉતરે છે, અને શરીરનો રંગ પીળો પડી જાય છે.

૩ **કફાર્શનાં લક્ષણ**—એમાં મસા સફેદ, ઉંચા મોટા ચીકણા ગોળ, ભારે, કઠન, કરીલ, કટહલ, ગાયના સ્તન જેવા થાય છે. તથા ગુદા મુત્રાશય, નાભીમાં આકર્ષણ જેવી વેદના થાય છે. ખાંસી શ્વાસ, ઉબકા અરૂચી, પીનસ, પ્રમેહ, મુત્રકૃચ્છ, જઠરાગ્નો મંદતા, વમન, અતીસાર સંગ્રહણી—આદિરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૪ **રૂધીર અર્શ**—એમાં લોહી વહે છે.

૫ **ત્રિદોષ અર્શ**—જેમાં ત્રણે દોષ હોય છે તેને ત્રિદોશ અર્શ કહે છે.

૬ **સ્વાભાવિક અર્શ**—જે જન્મથીજ હોય છે તેને સ્વાભાવિક અર્શ કહે છે.

## અર્શ રેગ ચિકિત્સા.

૧ લવણુ અર્ક પત્ર તિંલ તેલ, અમલ દગ્ધ કર યહ સમમેલ;
મધ્ય સેંગ વ ઉષ્ણ જુતોય અથવા અમલ સો પીવે સોય.
૨ પાઢા વિલ્વ અજવાયણુ આન, સુઢ ઇન્દ્રયવ રસોત પધાન;
યહ સમ ચુરણુ પીવે જોય બાત રકત અર્શ કો ખોય.
૩ ચન્દન ઓર ચરાયતા આન, ધનિયાં તિકતાણુ આહાં ડાન;
ઇનકો કવાથ કરે જો બનાય, પીવે રકત અર્શ મિટ જાય.
૪ રસોત દહી મેં ઘોલ પિલાવે નાશ રકત અશ હો જાવે.

૫ **કરંજાદિચુર્ણ**—કરંજના ફળનાં વકકુલ, ચીતા સીંધાલુણ, સુંઠ, ઇંદ્રજવ, અને અરલુનું ચુરણુ છાશની સાથે પીવું.

**સમશર્કર ચુર્ણ**—ઇલાયચી ૧ ભાગ, દાલચીની બે ભાગ, તેજપાત ત્રણ ભાગ, કેશર ચાર ભાગ, પીપર છ ભાગ, સુંઠ સાત ભાગ, સર્વને એકત્ર કરી બારીક વાટી સવની બરાબર સાકર મેળવી સેવન કરવું.

૭ **વિજય ચુર્ણ**—હરડાં, બેડાં, આમળાં સુંઠ, મરી, પીપર દાલચીની, ઇલાયચી તેજપાત, વજ, હીંગ પાઢ, સજ્જી, જવખાર, હળદર, ચવ્ય, કુટકી, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ, પાંચોલુણ, પીપળીમુળ, એલગીરી, અજમોદ, એ સર્વને બરાબર લઇ ચુરણ કરી એ ચુર્ણને ૧ તોલો અથવા બળના પ્રમાણમાં પાણી સાથે લેવું.

૮ **સુરણુ પાક**—નસોતર, માલકાંકણી, દંતી, ગોખરૂ, ચિત્રક, કચૂર ઇંદ્રાયણુ, સુંઠ, નાગરમોથ, વાવડીંગ, હરડે, એ સર્વ બે બે ટાંક લેવાં, શુદ્ધ મેળવેલો ૮ પળ વિધાયરો ૮ પલ જમીન કંદ

૧૬ પલ એ સર્વને ૮૧૧૨ ટાંક પાણીમાં એટલું ઉકાળવું. જ્યારે ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ગાળી લઇ એનાથી ત્રણ ગણો ગોળ મેળવી અવલેહ બનાવવો અને એ અવલેહમાં નસોતર મલકાંકણી, સૂરણ ચિત્રક એને બત્રીશ બત્રીશ પલ અને નાની ઇલાયચી તજ, મરી, નાગકેશર એને છ છ પલ ઉપર બતાવેલા અવલેહમાં મેળવી કાચના વાસણમાં રાખવું, અને બળને અનુસાર સેવન કરવાથી અર્શ—બવાશીરનો નાશ થાય છે તથા ઉદર રોગ પ્રમેહ આદિ અનેક રોગ પર હિતકારક છે.

**પિપ્પલાદિ લેપ**—પીપર, સીંધાલુણ, કુટ, સિરસના બીજને થોરના અથવા આકડાના દુધમાં વાટીને લગાડવાથી અર્શ—બવાસીરનો નાશ થાય છે.

**કસી સાધ્ય**—લીલો કસીસો, સીંધાલુણ, પીપર, સુંઠ, કુટ, કલહારી, પાશાણભેદ, કુવેર, દન્તી, વાવડીંગ, ચીતા, હરતાલ, મેન ફળ, કટેરીનો કલક બનાવી થોર અને આકડાના દુધમાં મેળવી ચારગણા ગૌમુત્રમાં નાખી તેલમાં ઉકાળી જ્યારે તેલ બાકી રહે ત્યારે કામમાં લેવું.

**દંતીનું તેલ**—દંતી કન્નેર, કશીર ચિડગ, એલુવા ચીત્રા, સીંધાલુણ આકડાના દુધમાં મેળવી તેલમાં ઉકાળી જ્યારે તેલ શેષ—બાકી રહે કામમાં લેવું.

**અધકુટાજાદી ઘૃત.**

કાગડ ફલ નીલોત્ફલ લોધર, ધાવે અરૂ પાવો ગજકેશર;
યહ સમ સુરણ ઘૃત જુ મિલાય, મન્દ અગ્નિ સો તલક પકાય,
ખાવે રક્તઅર્શ હોય નાશ, શુલ ઉદરકા કરે બિનાશ;

## શતપુષ્પા ઘૃત.

શતપુષ્પા અરૂ ભપડે આન, બલાદાલ હલદ પુન ઠાન;
પુષ્ટપર્ણિ વટ જટા મંગાવે, ફૈવલ પીપલ જટા મિલાવૈ,
નાગર વહ દો દો પલ જાન, ચાર પ્રસ્થભર કવાથ પ્રમાન;
પ્રસ્થ એક ઘ્રત તામોં પાય, કર્ષ કર્ષ યહ વસ્તુ રલાય.
જીવતી ગજ્ઞ મરચા લેહુ, કાડક લીંગ ચન્દન લખ એહ;
દેવદારૂ ચિત્રા અરૂ કેસર, ફુલ શાલ્મલી બિલ્વગીર મત્થર.
મજીઠ મોચરસ અવર અતીસ શાલપર્ણિ પ્રિયંગુ પાડા પીસ.
જલ કે કમલ અવર થલ કમલ;
કડયારી લઘુભૂ આમલી કાય ફલ.
લુણુક રસ દોઈ પ્રસ્થ પ્રમાન, ઘ્રત સાથે પુન કર હૈ દાન;
ત્રિદોષ અર્શ શોથ મિટજાવે, શૂલ પ્રવાહી રક્ત જલાવૈ.
મંદ અગ્નિ ગુદ અંશ વિનાશે, રોગ જાય તબ સુખ પ્રકાશે.

## ભગંદર રોગનું નિદાન.

**ભગંદર થવાનાં કારણ:**—કસાયેલા, લુખા વગેરે પદાર્થો ખાવાથી વાયુ અત્યંત કુપીત થઇ ગુદાની પાસે ફોલ્લી પેદા કરે છે તેને ભગંદર કહે છે. એ પાંચ પ્રકારનાં છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ અને શલ્યજ.

**પિત્તજ ભગંદર**—પિત્તને કુપિત કરનારા પદાર્થોથી કુપીત થયેલું પિત્ત ગુદાની બાજુમાં લાલ રંગની ફોલી પેદા કરે છે. અને જલ્દ પાકી તેમાંથી ઉંટના જેવી દુર્ગંધવાળી રસી વહે છે.

**કફજ ભગંદર**—એમાં કાળા રંગની ફોલ્લી થઈ ખુજલી આવી ગાઢો શ્રાવ નીકળી અલ્પ પીડા થાય છે.

**વાતજ ભગંદર**—એમાં કાળા રંગની ફોલ્લી થઇ દરદ વધારે થાય છે અને જાડાં-ગાઢાં શ્રાવ નીકળે છે.

**ત્રિદોષ ભગંદર**—એમાં અનેક પ્રકારની પીડા, અનેક પ્રકારનાં વરણુ હોય છે અને અનેક પ્રકારનો શ્રાવ નીકળે છે.

**શલ્યજ ભગંદર**—એ ખંજોળવાથી અથવા કાંટા વાગવાથી થાય છે. એની અપેક્ષા કરવાથી એમાં કણી પડી જાય છે અને ગુદાની પાસે અનેક વરણુ ઉત્પન્ન થાય છે.

## ભગંદરની ચિકિત્સા.

૧ વડનાં પાન, ઇંટ, સુંઠ, ગીલોય ,અને પુનરવાને વાટીને લગાડવાથી ભગંદર મટે છે.

૨ ચમેલીના પાન, વડનાં પાન ગીલોય, સુંઠ, સીંધાલુણ, એને જાડી છાશમાં વાટીને લગાડવું.

૩ નસોત્તર, તલ, મજીઠ, જમાલગોટા, સીંધલુણ એને ઘીમાં મેળવીને લગાડવું.

૪ હળદર, આકડાનું દુધ, સીંધાલુણ, ગુગળ, કરેણ, ઇંદ્રજવનો કવાથ કરી તેનું માલીસ કરવાથી એ રોગ મટે છે.

૫ ત્રીફલા ૩ ભાગ, ગુગળ ૫ ભાગ, પીપર એક ભાગ, એને મેળવીને ગોળી કરી તે ગોળી ખાવી.

૬ યોગરાજ, ગુગળ, પીપર, પીપળીમુળ, ચવ્ય, ચીતા, સુંઠ, શેકેલી હીંગ, અજમોદ, સરસવ, બંને જાતનું જીરૂ, સભાલું, ઈંદ્રાયણ પાઠ, વાવડીંગ, ગજપીપળ, કુટી, અતીસ, ભારંગી, વજ, મરોરફળી, એ સર્વને એક એક ટાંક અને ૪ ટાંક ત્રિફળા એ સર્વનું

ચુર્ણ કરી એ સર્વની બરોબર શુદ્ધ ગુગળ નાખી ઘીમાં મેળવી બે બે ટાંકની ગોળી બનાવી સેવન કરવાથી સર્વ ભગંદર બવાસીર, વીર્ય દોષ, ઉદર રોગ દૂર થાય છે,

કચનાર ગુગળ—કચનાલની છાલ ૧૦ પલ, ત્રિફલા ૩ પલ, ત્રિકુટા ૩ પલ, બરના ૧ પલ, ચવ્ય, તેજપાત, ઇલાયચી, ૪ ટાંક એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ ગુગળ નાખી એક ટાંકની ગોળી બનાવી ખાવાથી ભગંદર કંઠમુળ કોઢ, વરણુ આદિ મટે છે.

---

# અન્ય રોગની ચિકિત્સા.

---

## શિર રોગની ચિકિત્સા.

૧ ૭ રતી મુલેઠી, ૧ાા રતી વત્સ નામનું બારીક ચુર્ણ સરસીઆની સાથે સુંઘવાથી સર્વ શિર રોગ દૂર થાય છે.

૨ ધાણા ૧ાા તોલો, સાકર ૩ાા માસા, તાજા તેલ સાથે પીવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૩ ત્રિફળા, હળદર, ગિલોય, કરીઆતુ, એનો કવાથ, બનાવી ગોળ નાખી તેનો નાસ લેવાથી શિર રોગ દૂર થાય છે.

૪ ચંદન, સોસનનું મુળ, વાવડીંગ, ખસ, સુંઠ. ગીલોય, આમળાં, દ્રાક્ષ, સાકર, ગાયનું ઘી મેળવીને ચટણી કરી તે ચાટવી.

## નેત્રરોગની ચિકિત્સા.

૧ ત્રિફળા, પોસ્તના દોડાનો કલક કરી તેમાં અરીઠાનો રસ નાખી બારીક વસ્ત્રની પોટલી બાંધી આંખો પર લગાડવી.

૨ ત્રિફળાનું ચુર્ણ મધમાં મેળવીને તેનું સેવન કરાવવું.

૩ ચંદ્રોદય વટી—હરડે કચૂર, કુટ, પીપર, કાળાં મરી, બહેડાંની મીંજે શંખની નાભી, મેનફળ, એ સર્વને સમાન લઇ ગાયના દૂધમાં ગોળી બનાવી લગાડવી.

૪ **નયન સારણાંજન**—પીપળ સીંધાલુણ, કાળાં મરી, રસૌત, સમુદ્રફીણ, સાકર, સફેદ પુનર્વા, હળદર, લાલ ચંદન, મુલેઠી, હરડ, મેનસલ, લીંબડાનાં પાન, લોધર, ફટકડી, શંખની નાભી, ભીમસેની કપુર, એ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમાં તાંબાની મૂસળી-બત્તાથી કરવું અને તેમાં થોડુક મધ મેળવી નેત્રોમાં આંજવું.

૫ સુરમો પાંચ તોલાને છ માસ સુધી લીંબડામાં ઘાલી મુકવો, પછી તેને કાઢી બારીક વાટી ભીમસેની કપુર, મોતી, ત્રીફળા, ફટકડી, એક એક માસો મેળવી નેત્રો—આંખોમાં લગાવવું.

## કર્ણ રોગની ચિકિત્સા.

૧ સુંઠ, મધ, સીંધાલુણ, એના કલ્કનું તેલ બનાવી કાનમાં નાખવું.

૨ લસણ, અંદરખ, સેજની વરનાંમુલી, કેળાં એનો યોગ રીતે સ્વરસ કરીને સહન થાય એટલું કાનમાં નાખવું.

૩ આંબો, જાંબુડો, મહુડો અને વડનાં નાનાં કુમળાં કુમળાં પાનના કલ્કથી પકાવેલું તેલ કાનમાં નાખવાથી કર્ણશ્રાવબંધ થાય છે.

૪ સાજીખારના ચુરણથી સંયુક્ત જીરા બીંજુનો રસ કાનમાં નાખવાથી શ્રાવ દુર થાય છે.

## નાસિકા રોગની ચિકિત્સા.

૧ કાયફળ, પોહકરમૂળ, કાકડસીંગી, સુંઠ, મરી, પીપર જવાસા અજમાઈન એ સર્વનું ચુરણ અથવા કવાથ અંદરખના રસની સાથે આપવામાં આવે તો પીનસ રોગ દુર થાય છે.

૨ ત્રિકુટા, ચીતા, તાલીસપત્ર, આમલી, અમરવેલ, ચવ્ય જીરૂં, એ સર્વને સમાન ભાગે લેવું અને તેનો ૪ થા ભાગે દાલચીની, તેજપાલ, ઈલાયચી, એ સર્વનું ચુરણુ કરી જુના ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી સેવન કરવાથી પીનસ રોગ દુર થાય છે.

૩ વાવડીંગ, સીંધવ, હીંગ, ગુગળ, મેનસલ, વજ, એ સર્વનું ચુરણુ સુંઘવાથી પીનસ રોગ દુર થાય છે.

## મુખ રોગની ચિકિત્સા.

૧ હરડાં, કશીશ, લોધર, પીપર મનસીલકુલ, પ્રયંગુ, તેજબળ, એના ચુરણુમાં મધ મેળવી દાંતે ઘસવું,

૨ સુંઠ સરસવ, ત્રીફળાના કવાથના કોગળા કરવાથી મુખના શિતાદી રોગ દુર થાય છે.

હીંગ, કાયફળ, ફટકડી, સાજી, કુઠ કાળાં મરીના ચુરણુને દાંતે ઘસવાથી રોગ દુર થાય છે.

૪ સુંઠ, મરી, પીપરને મધમાં મેળવા દાંતે ઘસવું.

૧ ત્રિકુઠા પાઠા કૌડ પટોલ સેંધા ભોરંગી લે સમતોલ;
મધુ મિલાયકર જિહ્વા લાવે જિભ્હા રોગ નાશ હોવે.
૨ વિડંગ મધા જૂ રસોત મંગાવે જિભ્હા પોચે રોગ નસાવૈં;

૩ સૂંઠી સેંધા તૈલ મિલાજૈ, તાલુ રોગ પર લેપન કીજૈ.
તાલૂ રોગ હોય સબ નાશ, રોગી કે મન હોત હુલાશ.

૪ પાઠા રાસન કૌડ પતાશ, બરચનિવ સમત્રીજૈં પીસ.
ઈનકે કવાથ સાથ મુખ ભરે, ગલ સુણ્ડી તાલૂ રૂજ હરૈ;

૫ વંશ લોચન ગેરિ રસોત મિલાય, તિનકર કંઠ પ્રસાર કરાય.
વિદ્રધિ કણ્ઠ નાશ તબ જાનોં, અંથકારમત તાહિ પહચાનો:

૬ પચમૂલ કે કવાથહિ સંગ મુખ પુરે તો રૂજ ગલ સંગ.
દ્રાક્ષા ફલ સે રસ મુખ પુર, કંઠ રોગ યાતે હોય દુર;

૭ પટોલ સુંઠ તુમ્મા ત્રીફલાય, જાબિત્રી દોનોં રજની પાય,
કૌડ ગિલોય કવાથ સો કરે, મજૂસયો પિયોપાક મુખ ટરે;

૮ દારૂ હલદ ગિલોય જવાન. ચમેલી પત્ર દ્રાખ્ય સમ આન.
ત્રિફલાપાય કવાથ જો કરે, કુરલી કરે મુખ પાક સો હરે:

૯ કાલા જીરા કુટ મંગાવૈ, ઇન્દ્રજવ લેકર તાહિ હલાવૈ.
દિનાતીન વન ચવરણ કરે, મુખ દુર્ગન્ધિ સહિત બળ ડરે;

૧૦ જાયફલ પીસ લેપ મુખ કરે, તો છાંઇ કો તત્કાલ હરે.

૧૧ મસુર દુધમેં પીસ રલાય ઘૃત મિલાય લેપે સુખ પાય;

૧૨ કેસર રક્ત ચંદન અરૂલોધર, જસ મજીઠ મુલટ પત્ર વર,
કુટ ગોરોચન હલ્દી ખાલ, દારૂ હલ્દી નાગ કેસર રાલ;
કુલ પ્રયંગ બડકે અંકુર અંકુર ચંબેલી ઘ્રાત મોમ સરસો બચધર
તુલ્ય તેલ વિધ પાય પકાય, મંદાગ્નિ સો તાહિ મલાય;
તેલ રહે જબ પુન કર છાને, મર્દન કરે મુખ છાઇ હાને.

## ઉદર રોગની ચિકિત્સા.

**નારાયણ ચુરણ**—અજવાયન, હાઉબેર, ધાણા, ત્રિફળા, કાળુ જીરૂં, કલોંજી, પીપળીમૂળ, અજમો, કચૂર, વજ શતાવરી, જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીપર, સોફ, ચીતા, જવખાર, સજી, પોહકરમુલ, કુટ, પંચલુણ, વાવડીંગ એ સર્વને સમાન ભાગ નસોત્તર, ૨ ભાગ, ઈંદ્રાયન ૨ ભાગ, થુઅર ૪ ભાગ એ સર્વનું ચુરણ કરી ક્રમથી પીએ તો સર્વ રોગ દૂર થાય.

**સિંહનાદ ગુગળ**—ત્રિફળા, ખસ, વાવડીંગ, સુંઠ, મોથ, દંતી, ચીતા, રાખના, ગિલોય, કટસેના, દેવદારૂ, હળદર, પીપળીમુળ, ઇલચી, ગજપીપળ, એ સર્વને સોળશેર પાણી તથા સર્વ ઔષધીઓ બરાબરગુગળ મેળવી ઉકાળવું જ્યારે અડધું પાણી રહે ત્યારે ગાળી લેવું પછી મંદાગ્નીથી પકાવવું જ્યારે જાડું થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ત્રિકૂટા, વાવડીંગ ગિલોય, દારૂહળદર, તજ, તેજપાત, ઇલાયચી, નસોત્તર, એને સવા સવા ટાંક લઇ ચુરણ કરી ઉપર લખેલી ઔષધીમાં નાખી પછી ચીકણા વાસણમાં રાખી જવ અથવા અનાજના ઢગલામાં એક મહીના સુધી રાખી પછી બળ અનુસાર સેવવાથી સર્વ ઉદર રોગનો નાશ થાય છે.

## ગ્રહણી રોગના ચિકિત્સા.

**૧ જાતીફલાદિ ચુરણ**—જાયફળ, લવીંગ ઇલાયેચી, તેજપાત, દાલચીની, નાગકેસર, કપુર, ચંદન, સફેદ તલ, વંશલોચન, તગર, આમળાં, તાલીસપત્ર, પીપર, હરડે, કલોંજી, ચીતા, સુંઠ, વાવડીંગ. કાળાં મરી એને બરેબર લઇ તે સર્વની બરાબર ભાંગ લઇ બારીક

ચુરણુ કરી તે સર્વની બરોબર સાકર મેળવી દર રોજ ૧ તોલો ખાવાથી સંહણી રોગ દુર થાય છે.

૨ સજ્રસચુરણુ—નાગરમોથ, અતીવિક્ષ, બેલગીરી, ઇંદ્રજવ એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ચુરણુ કરી મધ સાથે સેવન કરવું.

## વાજીકરણુ રસાયન.

રસાયનના સેવનથી આવરદા લાંબો થાય છે, સ્મરણુ શક્તિ વધે છે, તથા મગજ, આરોગ્યતા તરૂણુતા, દેહ અને ઇંદ્રીઓનું બળ વધી સુંદર કાંતી થાય છે.

૧ પ્રાતઃકાલમાં બ્રહ્મીનો રસ ગિલોયનો સ્વરસ, શંકા હોલીનું મુળ, તથા પાનનું તથા મુલેઠીનું ;ચુરણુ સેવવાથી બલ બુદ્ધિ અને અગ્ની વધે છે.

૨ મધ, પીપર, અને સીંધાલુણુ સાથે વંશલોચન ચાટવું.

૩ શતાવરી, ગોરખમુંડી, ગિલોય, હસ્તિકર્ણું, પલાસ, કાળી મુસળી એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ મધ સાથે ચાટવું.

૪ વિદારી કંદના ચુર્ણને વિદારી કંદના સ્વરસમાં ૨૧ ભાવના આપી ઘી તથા મધ સાથે સેવવું.

૫ આમળાંના ચુરણુમાં આમળાના રસની એક ભાવના આપી સાકર સાથે મેળવી ઘી તથા મધ સેવવું.

૬ મુલેઠીના એક કર્ષ ચુરણુને દુધ સાથે પીવું.

૭ ગોખરૂ, તાલમખાના શતાવરી કૌચબીજ, નાગરવાળો, ખરેટી એનું ચુરણુ દુધ સાથે પીવું.

૮ કૌચબીજ, સાઠી ચોખા, મુલેઠી, ઘી, અને મધ મેળવી ખાવું.
૯ વૃદ્ધ સીમલાના મુળનો રસ સાકર સાથે પીવો.
૧૦ લઘુ સીમલાનું મુળ અને તાલમખાનાનું ચુરણ ઘી સાથે પીવું.

## સૌભાગ્યવતી સુંઠ.

ધારની સુંઠ પાંચ શેર ગાયના દુધમાં શેકવી, પછી એ સુંઠનો ૨૦ શેર ગાયના દુધમાં માવો કરવો પછી વીશ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં એ માવો નાખવો. પછી જાયફળ, હરડે, બહેડાં આમળાં, બંને જીરાં, ધાણા, સોંફ ઇલાયચી, પીપર, નાગરમોથ, નેત્રબાલા, દ્રાક્ષ, વીદારી કંદ, ભીમસેની કપુર, ખુહારે એ સર્વ ૨ બે ટાંક લેવાં અને નાળીએરનું છીણુ ૧૨૮ ટાંક, સીલાજીત ૩૨ ટાંક, ચિરોંજી ૩૪ ટાંક નસોનર ૧૨૮ ટાંક એ સર્વને ખાંડી ચાળી ઉપરની ચાસણીમાં મેળવી ગોળી બનાવી બલને અનુસરી સેવવાથી હરેક પ્રકારના સ્ત્રી રોગ દૂર થાય છે અને વાંઝણી સ્ત્રી પણ પુત્રવતી થાય છે.

## ગોરા અને ખુબસુરત બનવાની દવા.

ચંદન—સુખડનું તેલ ૧ તોલો, ગ્લેસેરિન ૧ ડ્રામ, ગુલાબનો અર્ક ૨ છ ટાંક, રસકપુર બે રતી, બદામ બે છ ટાંક, કેશર ૧ તોલો, એ સર્વને મેળવી પ્રાતઃકાલમાં મુખપર ચોળવાથી ચહેરો સુંદર થાય છે.

## ઉબટન.

કેશર, કપુર લાલચંદન, છાર, છબીલા, નાગરમોથ, ગોખરૂ, હળદર, ચિરોંજી, પોસ્તદાણા એ સર્વને એક એક તોલો લઇ કરવું

બીનાં ફુલ બે ૭ ટાંક, બદામ ૧ ૭ ટાંક, એ સર્વને એકત્ર કરી શરીરે ચોળ્યા પછી સ્નાન કરી ચમેલીના તેલનું મર્દન કરી સ્નાન કરવું.

## મુખકાંત સાર.

ઓક્સાઇટ ઓફ બિમથ એક ઔંસ અને મેગનેશીઆકબિ ૪ ઔંસને મેળવી મુખપર ચોળવું.

## ગાલપર ગુલાબી રંગ કરવો.

ગુલાબજળ ૩ ઔંસ, ગુલાબનું અત્તર ૩ માશા, કારમાઇન ૪૦ અર્ધા ડ્રામ, વોટર એમોનિયા ૧ ડ્રામ. એ ચારેને એક શીશીમાં મેળવી રાખવુ અને ગાલોપર હમેશાં લગાવ્યા કરવાથી ગુલાબી રંગ થઇ જાય છે.

## હોઠોને લાલ કરવાની રીત.

ગુલાબનું અત્તર ૩ માશા, સફેદમીણ ૧॥ તોલો, રતનજોત ૩ માશા. બદામરોગન ૨॥ તોલા, પ્રથમ બદામ રોગનમાં મીણ નાખી દેવતાપર ગરમ કરી તે ઓગળી જાય એટલે રતનજોત મેળવી દેવતાપરથી ઉતારી ગુલાબનું અત્તર મેળવી તે હોઠો પર લગાડયા કરવાથી હોઠ સુંવાળા અને લાલ થઇ જાય છે.

## વાળ ધોવાનો મસાલો.

છારછબીલો, નાગરમોથ, આવળાં, અનારનાં છોડાં, એ સર્વને ત્રણ ત્રણ માસા અને કપુર એક માસો, કેસર ૦॥ માસો, જાયફલ, જાવંત્રી, એક એક માસો, સોડા અરધો માસો, અને સરસોપીલી

ત્રણ તોલા એ સર્વને એકત્ર કરી પીસી પાણીમાં ઘોળી માથામાં ખૂબ ચોળી ગરમ પાણીથી ધોઈ નાખવાથી માથાના વાળ કાળા અને સુંવાળા રહે છે અને માથામાં ઠંડક પડી જાય છે.

## દંત મંજનની બનાવટ.

બદામના છોડાંની રાખ, સોપારીની રાખ, એ બંને એક એક નવટાંક, અને ફટકડી ખારો અથવા મીઠું, લવીંગ, ઇલાયચી, જાયફળ, જાવંત્રી એ સર્વને એક એક તોલો લઇ એ સર્વને બારીક પીસી દાંતે ઘસવાથી સર્વ રોગ દુર થાય છે.

## મસીની બનાવટ.

લોહચુરન બારીક ૨ તોલા, માજુફલ ૧ તોલો, ફટકડી અને તુતીઆનાં ફુલો અને કાથો લાલ, હીરો કસીસ ૭ ૭ માસા અને સોનામુખી રૂમી મસ્તકી, ૨ માસા બદામના છોડાંની અને સોપારીની રાખ એક એક તોલો એ સર્વને બારીક વાટી દાંતે ઘસવાથી દાંતના સર્વ રોગ દુર થઇ જાય છે.

## મુખ સુગંધિ કરવાનો ઉપાય.

૪ શુષ્ક, ઇંદ્રિ વર ફુલ મગાવૈ તુંદલ જલ સંગ તાસ પિસાવૈ; સાંયંસમે તાતિદાંપાય, મુંખ સુગંધહો મૈલજાય.

## તાંબુલ બિહારની બનાવટ.

લવીંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, કાથો, કેસર ઇલાયચી, એને એક એક તોલો લેવાં અને એમાં એક માસો શિલાજીત, એક તોલો અત્તર મેળવી ગોળીઓ કરી પાન સાથે ખાવી.

## તમાકુની સુગંધિત ગોળીની બનાવટ.

સારી પાશેર તમાકુનાં પાંદડાંને પાણીમાં ઉકાળી તેને જોશ આપી ઉતારી લેવાં અને તેમાં લવીંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, ઈલાયચી, કેશર, કેવડાનું ચુરણ, બારીક વાટીને મેળવવું અને રાખી મુકવું પછી તેને ખરલ કરી-ઘુંટી નાની ગોળીઓ બનાવવી.

## મોઢાપરના ડાઘ તથા ખીલ દુર કરવાનો ઉપાય.

૧ જો સીમલાના ઝાડનાં કુંપળો આઠ દિવસ વાટીને મોઢા પર લગાવે તો મોઢા પરના ડાઘ, ખીલ કરોળીયા દુર થાય છે.

૨ ધાણા, વજ, માખણ, એ સમ ભાગે લઇ મોં પર ચોળવાં.

૩ સરસીયું અને તેલને જવખાર સાથે મેળવી ચોળવું.

૪ વજ, લોધર, ઉશીર, ઘી, રાળ, દુધ, પીળાબરનાં પાન, હળદર સાથે વાટી મુખ પર ચોળવાથી મુખ કમળ જેવું થઇ જાય છે.

## શરીરના પરસેવાની દુર્ગંધ દુર કરવાનો ઉપાય.

૧ ચંદન-સુખડ, ઉશીર, કરંજનાં પાન, કાલપરેડાંની મીંગી, અગર, નાગકેસર કપુરને વાટી ચોળવાથી દુર્ગંધ દુર થાય છે.

૨ ઉશીર, કાલોઅગર, ચંદન, તેજપાન, નેત્રબાલા એ સર્વને વાટી શરીર પર ચોળવાથી શરીરમાં સુગંધ આવે છે.

૩ જો સ્ત્રી કુટનું ચુરણ મધ અને ઘી સાથે અને તાલમખાનાનું ચુરણ મેળવી હમેશાં સેવન કરે તો મોઢાની દુર્ગંધ દુર થઇ સુગંધી આવવા લાગે છે.

## વાળ કાળા કરવાનો ઉપાય.

૧ ચોંટનીનાં બીનું ચુરણ, કાંછ, એલા દેવદાર, સમભાગે લઇ ચુરણ કરી ભાંગરાના રસની ભાવના દઇ તે ચુરણને વાળમાં ઘસવાથી વાળ કાળા થઇ જાય છે.

૨ મોથ, સરસવ, ઉશીર, હરડે, આમળાં એનો ક્વાથ કરી વાળના મૂળમાં ઘસવાથી વાળ મેઘ જેવા કાળા થઈ જાય છે.

૩ વાવડીંગ, ગંધક, કમળ એને ગૌમુત્રમાં સિદ્ધ કરી કડવા તેલમાં પકાવી વાળમાં ઘસવાથી વાળ સર્વ જુઓ અને લીખો મરી જાય છે.

૪ લીલાં કમળ, સરવ, નાગકેશર, આમળાં એ સર્વને વાટી લેપ કરવાથી સર્વ લીખોનો નાશ થાય છે.

## ઋતુચર્યા.

જેનું નામ કાળ છે તે સર્વ ઐશ્વર્યવાળો છે, તે કશાથી ઉત્પન્ન થયો નથી, અને તેનાં આદિ, મધ્ય અને અંત નથી, તથા સમસ્ત રસોની વિપત્તિ અને સંપત્તિ તથા મનુષ્યોના જન્મ મરણ એ કાળને સ્વાધિન છે. એમાં સૂર્ય ભગવાનની રાશિઓમાં ફરવાથી ૬ ભાગ કર્યા છે તે હરેક ભાગને ઋતુ કહે છે.

૧ હેમંત રૂતુ માર્ગશીર્ષ અને પોષ એ શીતલ, અત્યંત રૂક્ષ વાયુ અને અગ્નિને વધારનારી હોય છે. એમાં પ્રાતઃકાલમાં ભોજન ખાટા મીઠા તથા ખારા રસો ખાવા. શરીરે તેલ મર્દન કરવું, પૌષ્ટિક અન્ન, અન્ન અને તેલ ખાવાં, કેશર કસ્તુરી અગર વગેરે પદાર્થોનું સેવન

કરવું. ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું, ઔષધીઓથી સ્નેહ કરવો ગરમ કપડાં પહેરવાં એ શીશીર ૠતુમાં કરવું જોઇએ.

૨ **વસંતૠતુ**—માહા અને ફાગણ—એમાં શીત-ઠંડી વધારે હોય છે અને વાયુ રસને ખેંચે છે, તેથી રૂક્ષતા વધારે થાય છે. વિશેષે કરીને એમાં હેમંત ૠતુ પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઇએ.

૩ વસંત ૠતુમાં વમન તથા રેચક ઔષધિયોનું સેવન દુધ સાથે હરડેનું ખાવું, વ્યાયામ કરવો, ચૂરણથી શરીર મર્દવું કર કફકારક કોગળા કરવા, ઘઉં અનેક જાતના ચોખા, મગ, સાઠી ચોખાં ખાવા ચંદન કેસર અગરનો લેપ કરવો તથા જે પદાર્થ રૂક્ષ તીક્ષ્ણ, ગરમ, હલકા હોય તેનું સેવન કરવું હિતકારક છે. મીઠી ખાટી અને ચીકણી વસ્તુ, દીવસે સુવું તથા જે કઠીનતાઇથી પચે એવા પદાર્થોનું સેવન છોડી દેવું.

૪ **ગ્રીષ્મૠતુ**—જેઠ અને અષાઢ માસમાં જે પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ સ્નિગ્ધ, શીતલ, હલકા, અને દ્રવ્યરૂપ હોય તે ખાવા, ખીર, ખાંડ, સત્તુ, ખરબુચ, ખાંડની સાથે ખાવાં, સાઠીચોખાનો ભાત અને માંસ-રસને ખાવા, ચાંદનીમાં સુવું, તથા દિવસે સુવું, ચંદનનો લેપ કરવો. શીતલ જલાદિનું સેવન કરવું તેના ચરફરા, ખાટા પદાર્થોનાં સેવનનો ત્યાગ કરવો, તથા ગરમીમાં, સ્ત્રી પ્રસંગ અને પરિશ્રમનો ત્યાગ કરવો.

૫ **વર્ષાૠતુ**—એ શ્રાવણ અને ભાદરવામાં વાયુ પ્રબળ થાય છે. માટે તેની શાંતીને સારૂ મીઠાં ખાટાં, નીમકવાળા રસોનું સેવન કરવું, અને પસીનો લેવો, શરીરને રગડાવવું, દહી ગરમ પદાર્થ, ઘઉં શાલિધાન્ય, અડદનું ભક્ષણ કરવું, ઠંડા ઝરાનું પાણી પીવું પૂર્વની

કવા, વર્ષામાં પલળવું, તાપમાં રહેવું શરદીમાં-ખુલ્લામાં સુવુ, નદી કીનારે રહેવું, અતિ શ્રમ કરવો. દિવસે સુવું, રૂક્ષ પદાર્થનું સેવન અને સ્ત્રી પ્રસંગ ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરવો.

૬ શરદઋતુ—આસો અને કાર્તિક એમાં ઘીનું સેવન, મધુર, કસાયેલા કડવા રસને ખાવા, દુધ પીવું, શીતલ અને હલકા પદાર્થોનું સેવન, સ્વચ્છ સાકર, શેરડી, ખારી, ઘઉં, જવ મગ અને શાલીચોખા ખાવા, નદીનું પાણી પીવું, કપુર, ચંદન, પુષ્પ અને સફેદ કપડાનું સેવન મિત્રોમાં બેસવું, મધુર વચન બોલવું, સરોવરમાં સ્નાન કરવું, રેચન કરવું, ફસ ખોલાવવી હિતકારી છે, દહી ખાવું, વ્યાયામ કરવો, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ગરમ, કડવા પદાર્થોનું સેવન, દિવસે સુવું, તાપમાં ફરવું, બરફ ખાવો એનો ત્યાગ કરવો.

---

## પાંચમું અંગ.

પશુ પક્ષી ભાષા સ્વરજ્ઞાન, શુકન અર્થાત જાનવરોની બોલીઓ, અને શુકન, શિવમૂર્તિ ભગવાને પોતાના યોગબળથી જે જે શાસ્ત્રો નિર્માણ કર્યા છે એ સર્વ સંસારનો ઉપકાર કરવામાં પ્રથમ શ્રેણીઓ છે. આદિશાસ્ત્ર કે જેના આધારપર કોકશાસ્ત્ર રચાયું છે, બીજું સ્વરોદય શાસ્ત્ર કે જેના નિયમ પ્રમાણે ચાલવાથી મનુષ્ય પોતે મહા યોગીરાજ બની પોતાનું તથા બીજાનું બંધન તોડી શકે છે.

તૃતિય સામુદ્રિક—ચતુર્થ યંત્ર, મંત્ર, તંત્ર, પાંચમું પશુ ભાષા સ્વર જ્ઞાન આદિ અનેક શાસ્ત્ર નિર્માણ કર્યા છે કે જેનું શ્રવણ મનન કરવાથી મનુષ્ય સિદ્ધ અસિદ્ધનું ફળ તુરત જાણી લે છે. એમાં શક

નથી કેએ ગુપ્ત રહસ્ય ઘણું વિચિત્ર છે. સંસારમાં જેટલી જાતનાં પશુ પક્ષી છે એ સંપૂર્ણ પ્રકારે મનુષ્યને શુભાશુભની સુચના આપી રહે છે. જે મનુષ્ય એમની બોલી સમજે છે તે લાભ મેળવે છે, અને જે નથી સમજતા તે નુકશાન વેઠે છે. અમે આ જગાએ માત્ર થોડાં પશુઓની બોલી લખીએ છીએ અને તે શીખવાની રીત અને વિસ્તાર પૂર્વક પશુપક્ષીઓની બોલી જાણવાને અમારી શાકુનિકવિદ્યા મંગાવી તે જોવાથી સમજાશે.

શાકુનિક શાસ્ત્રોમાં પક્ષી પાંચ પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યાં છે: તેથી અમે તેનું સૂક્ષ્મ રીતથી વર્ણન કરીએ છીએ.

## કાક સ્વર જ્ઞાન.

કાક એટલે કાગડો એ પક્ષી ૩૨ પ્રકારની બોલી બોલે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ કું કુ કું—એવા શબ્દ બોલે તો લાભ થાય.
૨ કોયં કોયં—એવા શબ્દ બોલે તો રાજાને હાનિકારક છે.
૩ કેયં કેયં—બોલે તો પ્રજાને હાની થાય.
૪ કુરલુ કુરલુ—શબ્દ કરીને બોલે તો કલ્યાણ થાય.
૫ કઃ કું કું—શબ્દ કરીને બોલે તો મુડદાનાં દર્શન થાય.
૬ હેકેનં હેકેનં—શબ્દ કરીને બોલે તો સહૃદયજનોનો નાશ કરે.
૭ કુરતં કુરતં—શબ્દ કરીને બોલે તો યુદ્ધ કરાવે.
૮ કુયં કુયં—શબ્દ કરીને બોલે તો પરધનથી મૃત્યુ થાય.
૯ કોધું કોધું—શબ્દ કરીને બોલે તો શરીરની હાની કે વ્યાધિ થાય.
૧૦ કૈ કૈ—શબ્દ બોલે તો સતીનો સમાગમ કરાવે.

૧૧ કાં કાં—શબ્દ કરી બોલે તો લાભ થાય.
૧૨ કઃ કઃ—શબ્દ કરી બોલે તો શહેરમાં કોઇ મોટા પુરૂષનું મૃત્યું થાય.
૧૩ કુલુ કુલુ—શબ્દ કરીને બોલે શહેરમાં રોગ થાય.
૧૪ કવ કવ—શબ્દ કરી બોલે તો ધનનો લાભ થાય.
૧૫ કેં કેં કેં—શબ્દ કરી બોલે તો ધનનો ઘણો લાભ થાય.
૧૬ કૌં કૌં કૌં—શબ્દ કરી બોલે તો ચોરનો ભય થાય.
૧૭ કી કી કી—શબ્દ કરી બોલે તો સ્ત્રીનો મેળાપ થાય.
૧૮ કોંવ કોંવ—એ શબ્દ બોલે તો લક્ષ્મી અને પશુનો નાશ કરે.
૧૯ કુલં કુલં—શબ્દ કરી બોલે તો કલ્યાણ થાય.
૨૦ કોઇ કોઇ—શબ્દ કરી બોલે ધન પ્રાપ્ત થાય.
૨૧ કલેતં કલેતં—શબ્દ કરી બોલે તો વરસાદ વરસે.
૨૨ કૌં કૌં કૌં—શબ્દ કરી બોલે તો મંગળ થાય.
૨૩ કૈકં કૈકં—શબ્દ કરી બોલે તો ખેતીનો નાશ થાય.
૨૪ કોરં કોરં—બોલે તો ધન્ય ધાન્યની વૃદ્ધિ થાય.
૨૫ કુરતં કુરતં—શબ્દ કરી બોલે તો રાજાથી ધન લાભ થાય.
૨૬ કરકં કરકં—શબ્દ કરી બોલે તો ઘણુંનાં દર્શન કરાવે.
૨૭ કરકાં કરકાં—શબ્દ કરી બોલે તો લઢાઇ થાય.
૨૮ કેતં કેતં—શબ્દ કરી બોલે તો રતનની હાની થાય.
૨૯ કુરેનુ કુરેનુ—શબ્દ કરી બોલે તો સ્ત્રીનો સમાગમ થાય.
૩૦ કૌલ કૌલ—શબ્દ કરી બોલે ધન્ય ધાન્યની પ્રાપ્તી થાય.
૩૧ કુલ કુલ—શબ્દ કરી બોલે તો વસ્ત્રાભુષણનો લાભ થાય.
૩૨ કૈકં કૈ—શબ્દ કરી બોલે તો સાધુ મહાત્માથી મેળાપ થાય.

## પિંગલા પક્ષી સ્વર જ્ઞાન.

જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે કે એ પક્ષી હમેશાં રાત્રીએજ સર્વ કામ કરે છે તેથી એની ભાષા રાત્રીએજ સાંભળવામાં આવે છે.

એ પક્ષી પર્થિવ સ્વર, આર્યસ્ત્રર, તેજસ્ત્રર, અનલ અને વાયવીસ્વર, આંતરદિક્ષક સ્વર, દશા કરીને શબ્દોની એક માત્રા, બે માત્રા, ત્રણ માત્રા. પ્લુત બહુ માત્રાનો ઉચ્ચાર કરે છે. તે સમજીને મનુષ્યોને સંપૂર્ણ કવિના શુભાશુભ ફળનો વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે.

૧ ચિલ, ચિલ, ચિલિલિ, ચિલિચિલિ, ચિલિચિલિલિ—એથી ધનનો લાભ થાય.

૨ કિચિ, કિચિ, કિચિચિ, કિચિચિ, કિચિકિચિચિ—એથી ચોરનો ભય થાય.

૩ કુકુ, કુકુ, કુકુકુ, ગુજુગુજુ, કુકુકુકુકુ, એથી ધન સ્ત્રીનો લાભ થાય.

૪ ચિચિ, ચિચિ, ચિચિચિ, ચીકૂ, ચીગુ એથી રાજાથી રોજગાર મળે.

૫ ચિરા, ચિરૂ, કુરૂરૂ, કિચ—એથી ધનની હાની થાય,

### શ્યામા સ્વર જ્ઞાન.

એ પક્ષી દશ પ્રકારની બોલ નીચે પ્રમાણે બોલે છે;
૧—ચિલી ચિલી બોલે જો શ્યામા લાભ કરાવૈ ભારી.
૨—શુલિ શુલિ યહ શબ્દ ઉચારૈ તો સમ્પતિ દે ભારી.
૩—કુચિ કુચિ શબ્દ કરે તો જળકા હેતુ બતાવૈ;

૪–ચિકુ ચિકુ બોલે તો કોઇ ઘરે પાહુનો આવૈ.
૫–કીતુ કીતુ સ્વર મધુર કંઠ કહ શામા કામ બનાવે;
૬–શબ્દ અખંડ ઘોર મીઠ સ્વર કારજ સિદ્ધ કરાવૈ.
૭–ચિચિ શબ્દ ઇક બાર કહે તો ભયકા રૂપ દિખાવૈ;
૮–ચિલકુ એક બાણી કહૈ ઐસી ધનકા ધામ દિખારૈ.
૯–ચિર ચિર જો પુકારે શ્યામા કરે કષ્ટકો આગમ;
૧૦ ચીકુ ચીકુ શબ્દ દીનતા અર્થ બતાવૈ ભાગમ.
૧૧–દશ બોલીકે ભેદ બતાયે સબહી ન્યારે ન્યારે;
૧૨–ઇન્હે સમઝ કર;જે સવાર અટકે કારજ સારે.

## શવલ્હકા ( ઘુઘ ) સ્વર જ્ઞાન.

રાત્રીએ પક્ષી વગર દેખાયે ઘુઘૂ શબ્દ ડાબી બાજુએ અથવા પીઠ પાછળ બોલે તો શુભ અને સામે અથવા જમણે હાથે બોલે તો અશુભ જાણવું.

જો હું હું એ પ્રકારે અવાજ કરે તો નઇ જાણવું. એ સંભોગના અર્થે હોય તો શુભ જાણવું. અને બોલતી વખતે જો ફી એ પ્રકારે દીઘ સ્વરથી બોલે તો અશુભ, અને જો ગુરૂલ શબ્દ કરી બોલે તો શાન્ત છે.

ઘરની ઉપર રાત્રીએ બોલે તો દુઃખ અને જો સંતાનના આયુષને લાભ કર્તા જાણવું, અને જો ચાર રાત્રી સુધી ઘર ઉપર બોલે તો કોઇ સારા માણસની હાની જાણવી, અગર સાત રાત્રી સુધી બોલે તો ઘરનો નાશ થાય એમ જાણવું અને જો ઘરના બારણા પર ત્રણ રાત્રી સુધી ઘૂ ઘૂ શબ્દ કરે તો ચોરનો ભય થાય.

## સ્વાન ચેષ્ટાનું જ્ઞાન.

સોરઠા–દક્ષણ પગ તે સ્વાન સ્વાન અંગ ખુજવાઈ;
નેન કૂખ કર કાન ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ જૈ સુખ કરે.
દોહા–સ્વાન દાહનેપાંવ તે ખને ખાજ નિજ શીશ;
રાજ લાભ અરૂ ઉદર સુખ કણ્ઠગુદા ધન દીશ.
હૃદય કન્ધ આદર અધિક નાક મહા સુખકાર;
પીઠ સુવા હુનલાભ હૈ ટોઢી સુયશ અપાર.
સોરઠા–જો ઇન અંગન સ્વાન ખને ખાજ પગ વામ સોં,
સો ફલ અશુભ બખાન કાજ ન કીજે અપશુકન.
દોહા–ગમન સમય જો શ્વાન જિમ ફરકાદે કાન;
મહા અશુભ ફલ કામ કો શકુન શાસ્ત્ર પરમાન.
સોરઠા–સ્વાન ધુને જો અંગ અથવા લોટે ભૂમિ પર;
તો નિજ કારણ ભંગ અતિ હી કુશકુન જાનિયે.
દોહા–રસ સમ પહિષી રન ચટયો મિલે તહિત મંજારિ;
સ્વાન મહિષી માનવ લડે દોઉ અશુભ વિચાર.

### મુસાફરી વખતે અનન્ય શુભાશુભ ફલ.

ગમન કે સનમુખ જો આવે દધિ દુવા ઘ્રત શાળી;
જલ સોં પૂરિતે કૂંભ મલય સરસોં સિદ્ધાન્ત મુરાલી.
શંખ કાચ આમવે મછલી મૃતકા ગોરીચન ગોબર,
કપિલા શહત દેવતા પ્રતિમા બીણુ ફલ પક્કો દર.
પુષ્પ સિંહાસન કજલ ભૂષણ શસ્ત્ર ઔર નાગર વેલ;
વાહન આસન પાલન નાલક ધ્વજા છત્ર હૅસ એલ.
મદિરા સપુટ વ્યંજન પૅખ વસ્ત્ર કલસ ઔર ઝારી;

દીસ અરૂ ગજ અજા બાંધ અંકુશ ઔર તન સવારી.
હેમ રૂપ રસ તામ બંધ પશુ એક ચર્ણું હો તાકો;
યાકે રૂલ કી ઔષધી મદિરા વનસ્પતિ નવ શાખો.
નવ યોવન સુન્દરી સુહાગિન સુભગ આભુષણુ સાજે;
સન્મુખ તે પરિજાય દીટ ચલ કારજ સમુજ બનાવૈ.
શુક્લ વરણુ શુભ વેશ ત્રિપુન્ડી મંગલ બચન ઉચારી;
કર પ્રણામ એસે પણ્ડિત કો તુમ તહાં ચલો અગારી.
જળ કાજે જો કલશ લૈ ચલે વામ દિશિ પાસ;
નિશ્ચય ગમની કી કરે પૂરણુ મનકી આશ.
ગમનક કે સનમુખ ચલ આવૈ વિન ધૂમ આગાર;
રાખ કપડવા મૂત્ર કીચ તિળ કુટા પદારથ ચાર.
લખ કપાસ અસ્થિ વલ્ક કી અરૂ ખુલે કેશકી નારી;
કાલી વરત લોહ કાલે તિલ ઉડદ છાલ મય નારી.
વિષ્ટા ઉપલ સર્પ ઔષધ ગુડ તેલ ચામ અરૂ મજ્જા;
ખાળી કુટા પાત્ર લવણુ તૃણુ અરૂ છાલ કાષ્ટ કી સિજ્યા
ધ્વજા પતાકા પતન હોય વા વસ્ત્ર કોઇ નખ જાવૈ;
ચળીત બાર શ્વગેહ દ્વાર નર ઘાત કષ્ટ સુત પાવૈ.
મર્જાર કો યુદ્ધ લખે નર ના દર્શન કર પાવૈ;
કળહિ પરસ્પર કુટમ માહિ જો ગમન કાલ હો જાવે.
રંડી નારી શ્યામ રંગ રૂપી રૂપી કલહ કરત મિળે ભેષન;
ઐતે શકુન અશુભ નર સમઝય કબહુ ન જાઉ બિદેશન.
સન્મુખસો સબ આવે સંગ મેં રૂદન હોય નહીં કોઇ;
તો સબ ઉદ્યમ સિદ્ધ હોયગે ઔર મન ચાહી હોઈ.

ગૃહ પ્રવેશ કે સમય જો સબ કહં દર્શન હો જાવે;
મરે નહીં તો નિશ્ચય વહ નર રોગ ઘનેરા પાવે.
જો કુલ્લા કરતે મેં પાની અકસ્માત ગિર આવે;
તાદિન નિશ્ચય માન બાંછિત ભોજન સુન્દર પાવે.
સબ જીવન મેં મુખ્ય હૈ નર તન શુભ દાતાર;
તાહી સો નર શકુન કો કીજે પ્રથમ વિચાર.
શ્વેત વસ્તુ શુભ પુષ્પ માલધર નર સન્મુખ જો આવૈ;
મધુર બચન કહે નર નિશ્ચય કારજ સકલ બનાવૈ.
ગમન કરત ઔર મૂડ મુડાયે બિન ડાડી બિન મૂછ;
જો સન્મુખ તે આવૈ તો ફિર કારજ કરિ એ પૂછ.
નગ્ન હોય નકટા સુત હીના કર પદ પંગુ બતાયા;
જો કારદાય સન્મુખ તે આવૈ નાશ કરે મન ભાયા.
તેલી તેલ લિપ્ત અગનેહી સન્મુખ સો ચલ આવૈ;
બનો કાજ સબહી તરિયાં સોં તુર્ત ભંગ હો જાવૈ.
નારિ રજસ્વળા ગર્ભિણી રોગિન મલયુત મધ્ય ઉન્માતી;
સન્મુખ સે આવૈ તો કારજ નષ્ટ હોય સુખ બર્તી.
હીન હીન મુખ કલહ કૃષ્ણ અરૂ ખુલે કેશ નર આવૈ;
ચઢી ઊંટ પૈ મહિષી રોવત સન્મુખ આવૈ.
સન્યાસી અરૂ મિલે નપુંસક તો દુખ ઘના ઉઠાવૈ;
ગમન કરો નહીં સુનો ચતુર નર તુરત લોટ ઘર આવૈ.
નૃપ બામન પરસન્ન ચિત હો સુંદર ભેષ સજીલે;
વૈસ્યા અરૂ કુંવારી કન્યા કરે કાર્ય મન ચીતે.
અશ્વ ગૃથમ અસ્વાર ગમન કે સમય સામને આવે:

કભૂ ન લોટે સો નર નિશ્ચય કરકે યાત્રી જાવૈ.
કુશન ભેષ ધારી નરકા સિખ રંગ વિભૂષિત;
કોપ કરત આવે સન્મુખ તો કષ્ટ કરે નર દૂષિત.
ગમન કાળ કે સમય પુરૂષ યુત સ્ત્રી સન્મુખ આવૈ;
અથવા ફૂલકર લિયેં મર વા નારી દર્શ દિખાવૈ.
ચલો જાય બિન એક યાત્રા કરૈ અધિક સુખ પાવૈ;
વાંછિત ફલ મિલ જાય તુર્ત માહેશ્વરી ભેદ બતાવૈ.

# વશીકરણ વિદ્યા.

પ્રિય રસિક મિત્રો ! એવી દરેક મનુષ્યની ઇચ્છા હોય છે કે આ વિદ્યા શીખીને હરેક મનુષ્યને વશ કરી લેવાં; પરંતુ એવી ઇચ્છા ઠીક નથી. કારણ કે, એમાં કંઇ ને કંઇ એવું વિઘ્ન આવે છે કે છેવટની મતલબ પૂર્ણ નથી થતી, છતાં એટલું તો જરૂરનું છે કે, જો કોઇ કાર્ય ક્રીયા સાથે ખરા મનથી કરવામાં આવે તો વગર વિઘ્ને પૂર્ણ થઇ જાય અને પરમાત્માની કૃપા હોય તો કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. અમે આ જગાએ કંઇક થોડા પ્રયોગ અને મંત્ર લખીએ છીએ. જો એ સંબંધમાં આથી વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તો ગુપ્ત વિદ્યાભંડાર મંગાવી તે જોવું.

૧ શુભતિથિ નક્ષત્રવાર જોઇ જળાશયને કિનારે સ્નાન કરી ધુપ દીપ નૈવેદ્ય પુષ્પ વગેરેથી પુજન કરી

ૐ चामुण्डे जयजय स्तम्भय स्तम्भय मोहन मोहन सर्व सत्वान्नम स्वाहा ॥

એ મંત્રને દરરોજ બે હજાર પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી જપ કરે તો સિદ્ધ થઇ પછી એ મંત્રથી પુષ્પ અભિમંત્રિત કરી જેને આપવામાં આવે તે વશ થઇ જાય.

૨ ઉપર લખેલી ક્રિયાથી—

ए रोडं क्षेमय भगवतित्वं स्वाहाः ॥

એ મંત્રને વીશ હજાર વખત જપે તો સિદ્ધ થાય; અને એ મંત્રથી ચિરચિટાનું મૂળને ગોરાચનની સાથે ઘસી કપાળમાં તિલક કરે તો જે તે તિલક દેખે તે વશીભુત થાય અને પુષ્પ નક્ષત્રમાં પુનર્વાનું મુળને ઉપરના મંત્રથી સાત વખત ભણીને હાથે બાંધે તો તે જેને જૂએ તે વશ થઇ જાય.

૩ કથિત યોગમાં સહદેઇના વૃક્ષનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરી ચૌદશ કે આઠમે.

ॐ नमः कन्दर्पशर विजालिनी मालिन सर्वलोक वशीकरी स्वाहाः ॥ એ મંત્રનો ૧૦૮ વાર જપ કરે અને જ્યારે તે સિદ્ધ થાય ત્યારે રવિવારે એ વૃક્ષનું મૂળ કાઢી લાવી તેનું ચુર્ણ કરી તે ચૂર્ણ જેને પાનમાં મુકી આપે તે વશીભુત થાય.

## આકર્ષણ વિદ્યા.

૧ વિધિપૂર્વક પૂજન કરી:

ॐ रक्षरक्ष चामुण्डे तुरू तुरू अमुकीमार्कषय मार्कषय ह्रीं ह्रीं ॥

એ મંત્રનો દશ હજાર વખત જપ કરી સિદ્ધ કરે અને પછી એ મંત્રથી સરસવ મંત્રી સ્ત્રીનાપર નાખે, તેને આકર્ષણ થાય.

ॐ चामुण्डे ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल स्वाहाः ॥

૨ વિધિપૂર્વક પૂજન કરી એ મંત્રનો દશ હજાર વખત જાપ કરી સિદ્ધ કરી પછી અશ્લેષા નક્ષત્રમાં અર્જુન વૃક્ષના મૂળને લાવી પછી તેને બકરીના મુત્રમાં ઘસી તે જે સ્ત્રી કે પુરૂષના માથા પર નાખે તેનું આકર્ષણ થાય.

### મોહિની વિદ્યા.

કાકડશીંગી, વજ, ઉષીર, રાલ, નાની ઇલાયચી, એ સર્વને સમાન ભાગે લઈ પુષ્ય નક્ષત્રમાં ઘસીને તિલક કરવાથી તે તિલક જે દેખે તે મોહિત થાય.

### સર્વ મોહિનીમંત્ર.

રવીવારે મધ્યમ રાત્રીએ નરસિંહજીનું પુજન વિધપુર્વક કરી નીચે લખેલા મંત્રનો ૨૧ દિવસ સુધી ૧૦૮ જપ કરે તથા ઘીની આહુતી આપતાં જવું અને મંત્રને ભણતા જવું તો એ મંત્ર સિદ્ધ થઇ સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે.

ओं पद्मिनी अंजन मेरा नाम इस नगरी में सबका मोहूं और मोहूं सबरा ग्राम्य विपाय करन्ता राजा मोहूं इस नगरी में पड़कर २६ पवन मोहूं जो कोइ मार २ करता आवे तोहे नरसिंह बीर उसको पैर तले घर दावे मेरी भक्ति गुरु की शक्ति फिरो मंत्र इश्वरो वाचाः ।

